Գ. ԼԱՆԴԱՈՒ

ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՆԵՐԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ

(1914—1918)

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1938

Գ. ԼԱՆԴԱՈՒ

327.8
Լ-18

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 Թ.

ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՆԵՐԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ (1914—1918)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ
ՊԵՏՀՐԱՏ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1939

Գ. ԼԱՆԴԱՈՒ

«Գաղտնի ծառայությունը գերմանացիների թիկունքում (1914—1918 թ.թ.)»

Այս գրքում բավական մանրամասնորեն բացատրված են իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ գերմանացիների թիկունքում անգլիական հետախուզության կատարած աշխատանքի մեթոդները և ցույց են տրված գործերի յերկաթուղային տեղափոխությունների հետևելու յեղանակները: Բացի դրանից, գրքում համառոտակի լուսաբանված ե նաև գործակալական հետախուզության աշխատանքը խաղաղ ժամանակվա պայմաններում:

Գիրքը նկատի յե առնված ԲԳԿԲ-ի բոլոր տեսակի զորամասերի հրամանատարների համար և միաժամանակ կարող ե հանձնարարվել քաղաքացիական ընթերցողներին:

A II/10029

Г. ЛАНДАУ

Секретная служба в тылу немцев (1914--1918г.г.)

Гиз Арм. ССР Ереван, 1939 г.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Հետպատերազմյան ժամանակ բուրժուական յերկրներում գործակալական հետախուզության հարցերի շուրջը լույս տեսած մեծաքանակ գրքերի մեջ Լանդաուի գիրքը մեկն է այն սակավաթիվ գրքերից, վորտեղ մանրամասնորեն պարզաբանվում է գործակալական ցանց կազմակերպելու և շահագործելու փորձը՝ ռազմաճակատի և բանակի թիկունքում յերկաթուղային փոխադրությունների հետևելու համար: Լանդաուն պնդում է, թե միայն անգլիական գործակալական ծառայությունն է կարողացել «դիտող պոստեր» ստեղծել Բելգիայի այն հանգուցային յերկաթուղակայարաններում, վորոնք գրավված եյին գերմանացիների կողմից, և վոր այդ «դիտող պոստերի» կողքից աննկատելի կերպով չի անցել գերմանական զորքերով, ռազմամթերքով և այլնով բեռնավորված և վոչ մի գնացք:

«Դիտող պոստերի» զեկուցագրերը լրացվում եյին գերմանական զորքերի հանգստի գոտիներում աշխատող մարշրուտային գործակալների («ֆլանյորների») զեկուցագրերով:

Անգլիական Գլխավոր զորակայանի հետախուզական ամփոփագրերից բերած քաղվածքներով Լանդաուն ապացուցում է, վոր նրա «դիտող պոստերի» և «ֆլանյորների» տեղեկությունները ժամանակին եյին հասնում անգլիական հրամանատարությանը: Անգլիական գործակալության աշխատանքի պարզորոշությունը հաստատվում է նաև այն փաստով, վոր 1915 թվականի ապրիլին, յերբ գերմանացիները հարձակման եյին պատրաստվում Կարպատներում, Գրացի վրայով անցած գերմանական յերկու դիվիզիաների տեղափոխության վերաբերյալ տեղեկությունները ռուսների հյուսիս-արևմտյան ճակատի շտաբն ստացել եր չորրորդ օրը, թեպետ և այդ տեղեկությունները վոլորապտույտ ճանապարհով եյին հաղորդվում:

Հայտնի յե, վոր ռուսական հետախուզական ծառայությանը պա-

տերազմի սկզբում «դիտող պոստեր» ստեղծեց Ավստրո-Հունգարիայի մի քանի հանգուցային յերկաթուղակայարաններում: Սակայն չի յեղել մի դեպք, վոր այդ «դիտող պոստերը» ռուսական հրամանատարությանը ժամանակին նախազգուշացնեյին ավստրիական զորքերի կենտրոնացման մասին: Այդ «պոստերի» զեկուցագրերը, վորոնք հիմնականում ճիշտ եյին, վորպես կանոն, ռուսական հրամանատարության ձեռքն եյին ընկնում միայն ավստրիական այս կամ այն ռազմական գործողության սկսվելուց հետո: Յեվ միայն 1917 թվականին հաստատվեց, վոր ռուսական բոլոր «դիտող պոստերը» ավստրիական հակահետախուզության եյին ծառայում և դիտավորյալ կերպով ձգձգում եյին ավստրիական յերկաթուղային փոխադրությունների վերաբերյալ տեղեկությունները:

Լանդաուն պնդում է, թե իր գործակալական ցանցը բաղկացած էր զանազան կատեգորիաների մի քանի հարյուր գործակալից՝ խմբերի պետերից, հսկիչներից, «ֆլանյորներից», տեղափոխողներից, ուղեցույցներից, կապի սուրհանդակներից, «փոստարկղներ» պահողներից և այլն:

Գործակալների մեջ կային քահանաներ, ինժեներներ, յերկաթուղային ծառայողներ, պրոֆեսորներ, ուսուցիչներ, բանկիրներ, մաքսանենգներ, գյուղացիներ և այլն: Կար նույնիսկ բելգիական մի «սոցիալիստ» սենատոր, կային կանայք, յերեխաներ և ծերունիներ:

Այդ մարդիկ անգլիական լրտեսության մեջ եյին ներգրավվում գլխավորապես նրանց հայրենասիրական զգացումների հետ խաղալու միջոցով, բայց յերբեմն էլ դաշնակիցներին չոգնողների հետ պատերազմից հետո հաշիվ տեսնելու սպառնալիքներով, ինչպես նաև հետախուզության մեջ աշխատելու համար փողով, շքանշաններով առատորեն պարգևատրելու խոստումներով:

Լանդաուի գրքում շոշափվում են գործակալական աշխատանքի զանազան կողմերը. ռեզիդենտային ցանցի կազմակերպական կառուցվածքը, հավաքագրությունը, կապի կազմակերպումը, կառավարման մեթոդները, փող մատակարարելու յեղանակները և այլն: Միաժամանակ պետք է նշել, վոր այս բոլոր հարցերը լուսաբանվում են վոչ թե տեսականորեն, այլ գործնականորեն, այսինքն՝ հեղինակը պատմել է, թե ինչպե՛ս և ի՛նչ է արել ինքը:

Պարզ է, վոր Լանդաուն բոլորովին բացահայտ և անկեղծ չէ: Սակայն նա էլ չի կարողացել զսպել իրեն և ցույց չտալ, թե ի՛նչ էր արվում չեզոք յերկրում (Հոլլանդիայում) գտնվող անգլիական դիվա-

նագիտական հիմնարկների և առևտրական ձեռնարկությունների կուլիսների հետևում:

Այս գրքի համար գրած իր առաջաբանում Լանդաուն ասում է. «Ես չեմ փորձել այս գրքում թաքցնել դիվանագիտական ներկայացուցիչների և պետական ծառայության մեջ գտնվող անձնավորությունների անունները, ինչպես նաև մի շարք այն գործակալների անունները, վորոնք աշխատել են չեզոք յերկրներում: Ինչ վերաբերում է այն գործակալներին, վորոնք աշխատել են հակառակորդի գրաված տերիտորիայում, ապա յես հիշատակել եմ միայն նրանց, ովքեր գերմանացիներին հայտնի յեն դարձել ձերբակալությունների շնորհիվ. մնացած անունները կամ փոխել եմ կամ ամենևին չեմ հիշատակել: Այդ բանն արված է նախկին գործակալներին թաքցնելու նպատակով:

Ես բոլորից լավ կարող եմ դատել, թե վո՛ր ինֆորմացիան կարող է նրանց վարկաբեկել: Կարճ ասած՝ այս գրքում չի հիշատակվում մի այնպիսի բան, վոր կարող էր վնաս պատճառել վորևէ մեկին»:

Լանդաուն չէր կարող նաև չպատմել, թեև շատ քողաքողված կերպով և ավելի շատ ակնարկներով, այն փոխադարձ գզվռցի մասին, վոր տեղի յեր ունենում հենց Անգլիայի և նրա դաշնակիցների կենտրոնական և տեղական հետախուզական օրգանների միջև:

Լանդաուն յերկար և մանրամասն պատմում է այն մասին, թե պատերազմից հետո նա ութ ամիս ինչպես է զբաղվել Բելգիայի անգլիական գործակալությունը վերացնելու գործով: Նա պատմում է անգլիական լրտեսների միլիոնների և շքեղ հավաքույթների մասին, վորոնք կազմակերպվելիս են յեղել հրապարակներում խուռն բազմության ներկայությամբ:

Հարց է առաջ գալիս՝ ինչի՞ համար է այս բոլորը: Նրա համար, վորպեսզի առեղծվածի Ինտելլիջենս Սերվիսի հեղինակություն, վորպեսզի ցույց տրվի բոլորին, թե վորքան ազնիվ է անգլիական հետախուզական ծառայությունը: Այդ արդեն ապագայի համար հող պատրաստել է նշանակում:

Լանդաուի գիրքն, անկասկած, հետաքրքրություն է ներկայացնում ԲԳԿԲ–ի հրամանատարների համար, քանի վոր ահագին նյութ է տալիս՝ անգլիական հետախուզական ծառայության կազմակերպմանը, տակտիկային և տեխնիկային ծանոթանալու համար:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶԲԸ

Քեմբրիջում սովորելու ժամանակ արձակուրդները ես անց էի կացնում ճանապարհորդություններ կատարելով Գերմանիայում, Հոլանդիայում, Բելգիայում և Ֆրանսիայում, որոնց լեզուներով ես ազատ խոսում էի: Ես շոգենավով, երբեմն էլ հեծանիվով կամ ոտքով կտրել եմ հարյուրավոր մղոններ—անցել եմ Բրյուսելից մինչև Գենտ ձգվող ուղին, բարձրացել եմ Արդեննների բլուրները, ոտքով անցել եմ Շվարցվալդը և Հարցը, ուսումնասիրել եմ Հռենոսյան մարզը Հայդելբերգից մինչև Դյուսելդորֆ:

Ինձ ամենից ավելի հետաքրքրում էր ժողովուրդը — նրա սովորությունները, կյանքը, կենսական փիլիսոփայությունը: Իմ ճաշակով ես պատկանում էի բոհեմին. երբեմն այցելում էի չքավորների թաղամասերի տները, ըմպարանները և զվարճալիքների վայրերը, իսկ երբեմն էլ, մեծ քաղաքներում, օրինակ, Բեռլինում, շռայլություն էի թույլ տալիս ինձ՝ օգտվելու միջազգային մեծ հյուրանոցներով:

Երկիր տեսնելու, նրա լեզուն և նրա բնակիչների բարքերն ուսումնասիրելու, տուրիստների համար կառուցված Փասադից այն կողմը դիտելու և, վերջապես, նրա տեղագրությունն ուսումնասիրելու լավագույն միջոցը ոտքով կամ հեծանիվով ճանապարհորդելն է: Ծախսված էներգիան առատորեն հատուցվում է հարուստ փորձով և գիտելիքներով: Եթե ինձ այլևս չվիճակվի լինել Հոլանդիայում, ապա համենայն դեպս կհիշեմ, որ Ռոտերդամից Հաագայի և Հարլեմի վրայով դեպի Ամստերդամ

տանող ճանապարհը հարթ է, իսկ Արնխեմի շուրջը՝ բլրաշատ։

Զորս տարի ապրելով մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ, ուսումնասիրելով յերկրները և ծանոթանալով բնակչության կենցաղին՝ յես սովորեցի «գզալ» Յեվրոպան։

1913 թ. հունիսին յես ավարտեցի Քեմբրիջը, վորից հետո յերկու տարի պետք է սովորեյի վորևէ լեռնային ինստիտուտում, վորպեսզի իմ վորակավորումը բարձրացնեմ։

1914 թվականի ամառը յես անց եյի կացնում Ֆլինշայրի կապարի հանքավայրում, վորտեղ իմացա, վոր Անգլիան պատերազմի մեջ է մտել և անմիջապես վորոշեցի մեկնել Լոնդոն։ Այստեղ յես հանդիպեցի նորզելանդացի Մաուզելլին, վորն իր ժամանակին ավարտել եր Քեմբրիջի համալսարանը։ Նա մտադիր եր ծառայության մտնել ավստրալիական կամավորական զինվորական հիվանդանոցում։ Միասին մեկնելու նրա հրավերը յես ընդունեցի։

Նրա ասելով, զինվորական հիվանդանոցը ճանապարհ պիտի ընկներ մի քանի որից հետո։ Այստեղ, համենայն դեպս, ուղիղ ճանապարհ եր բացվում դեպի Ֆրանսիա։ Քեմբրիջի ընկերոջս՝ Եդինբուրգի հայտնի պատոլոգ սըր Եդվարդ Շեֆերի վորդու հետ միասին հենց նույն որը յերեկոյան մենք արդեն ծառայության մտանք ավստրալիական կամավորական հիվանդանոցը, վորն ուղևորվում եր դեպի Ֆրանսիա։

Պատերազմը յերկարաձգվում եր։ Լորդ Քիչեները կամավորներ եր հավաքում յեռամյա պատերազմի հաշվով։ Թիկունքի զինվորական հիվանդանոցում աշխատելն ինձ չեր գոհացնում. յես ուզում եյի, ինչ գնով էլ լինի, ռազմաճակատ մեկնել։

1914 թ. դեկտեմբերին հայտարարվեց, վոր յես նշանակվում եմ թագավորական դաշտային հրետանու յենթապորուչիկ և գործուղվում եմ Նյշատում կազմված 23-րդ դիվիզիայի 102-րդ բրիգադը։

Զորս ամսվա նախապատրաստությունից հետո, 1915 թ. ապրիլին, բրիգադը հրաման ստացավ մեկնել Բու-

լոն Նավահանգիստը։ Մենք ուղևորվեցինք դեպի Սենտ Օ-մերի գոտին։ Այնուհետև մեզ փոխադրեցին Արմանտյեր սեկտորի ռազմաճակատը։

1916 թվականի մարտի սկզբներին զորքերի կենտրոնացում սկսվեց՝ Սոմմայի վրա հարձակվելու համար։

Եյշոտից մեկնելուց առաջ յես ստացել էյի պորուչիկի աստիճան, այժմ յես կապիտան դարձա։ Իմ մարտկոցի հրամանատար մայոր Գոտտոն հիվանդների ցուցակն ընկավ, իսկ հետո տարբեր պատճառով պաշտոնաթող յեղավ. Նրա տեղակալ կապիտան Ռեյլը վիրավորվեց Լավանտիի մոտ, և այժմ մարտկոցին յես էյի հրամանատարություն անում։

Վերջապես հասավ իմ արձակուրդի ժամանակը, վորից հետո ինձ այլևս չվիճակվեց ռազմաճակատ վերադառնալ։

ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՅՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Արձակուրդին յես մեր ադյուտանտի նամակը հանձնելու համար գնացի նրա քրոջ մոտ։ Դա մի հիանալի կրթված աղջիկ էր, վոր աշխատում էր դրաքննության բաժնում։ Մենք միասին յերկար ժամեր անցկացրինք։ Յես շատ հաճախ նրան պատմում էյի իմ մասին և, գլխավորապես, իմ ճանապարհորդությունների մասին։

— Վորքա՛ն ցավալի յե, վոր չեք կարող աշխատել մեզ մոտ,—բացականչեց նա։—Դուք հենց այնպիսի մարդ եք, վորպիսին հարկավոր է իմ պետին։ Մենք վոչ մի կերպ չենք կարողանում գտնել մի սպա, վորը գիտենա ֆրանսերեն, գերմաներեն և հոլանդերեն լեզուները և լավ ծանոթ լինի այդ յերկրներին։ Գլխավոր դժվարությունը հոլանդերենն է,— ավելացրեց նա։— Զարմանալի յե, թե վորքան քիչ թվով անգլիացիներ են իմանում այդ լեզուն։ Այդ բանը բնորոշ է մեզ համար, վորովհետև մենք միշտ սպասում ենք, վոր ոտարերկրացին կխոսի մեր լեզվով։

***

Անսպասելի կերպով յես հրաման ստացա անմիջապես ներկայանալ զինվորական մինիստրությանը: Յես այնտեղ չտապեցի այն հույսով, վոր միանգամից կիմանամ, թե վորո՛նք են լինելու իմ պարտականությունները: Դրա փոխարեն ինձ վիճակվեց իրար հետևից տալ յերեք քննություն. բանից դուրս յեկավ, վոր ինձ կանչել են լեզուներ իմանալս ստուգելու համար: Գրավոր և բանավոր քննությունները դժվարություն չեյին ներկայացնում: Յես նույնիսկ վորոշ առավելություններ ունեյի հոլլանդական լեզուն քննողի նկատմամբ, վորովհետև այդ իմ մայրենի լեզուն եր:

Հաջորդ օրն ինձ հրամայեցին ներկայանալ գնդապետ Բրաունինգին, վորն ապրում եր Ուայտխոլլ Կոուրտում: Նա ինձ հաղորդեց, վոր յես փոխադրված եմ հետախուզական կորպուս և, քանի վոր կցված եմ գաղտնի ծառայության, նա անմիջապես ինձ կներկայացնի պետին: Նավախուց հիշեցնող մի սենյակում յես ներկայացա շատ սիրալիր մի մարդու, վորի հետ իսկույն լավ և պարզ զգացի ինձ: Դա պետն եր, ռազմա-ծովային նավատորմի կապիտանը: Կ–ն մոտ վաթսուն տարեկան, սպիտակ մազերով մի մարդ եր՝ ծովայինի տարազով, ցածրահասակ, շարժումները վորոշ չափով բռնազբոսիկ եյին, վորը, ինչպես յես հետո իմացա, բացատրվում եր նրանով, վոր նրա վոտքն արհեստական եր:

Մի քանի նախնական դիտողություններից հետո նա գործի անցավ:

— Յես գիտեմ ձեր ամբողջ անցյալը: Դուք հենց այն մարդն եք, վոր մեզ հարկավոր ե: Դուք պետք ե մեկնեք Ռոտտերդամ՝ Տ–ի մոտ: Այսոր յերեկոյան ուղևորվեցեք դեպի Գարվիչ և Խուկ: Բելգիայում և հյուսիս-արևելյան Ֆրանսիայում գնացքներին հետևող մեր անձնակազմն ամբողջովին տապալվել ե: Ձեզ հանձնարարվում ե վերակազմակերպել այն: Մենք ձեզ տալիս ենք գործողությունների լիակատար ազատություն:

Տ–ին ուղղորդեցեք որպես «քողարկում», կապ պահեցեք ինձ հետ նրա միջոցով: Պատշաճ սահմաններում նա ձեզ դրամ կմատակարարի ձեր ծառայության կազմակերպման համար: Տ–ի մոտ դուք կհանդիպեք մարդկանց, վորոնք աշխատում են գաղտնի ծառայության ուրիշ ճյուղերում. կարող եք օգտվել նրանց գործակցությունից:

Ձեզ հանձնվում է ռազմական բաժինը. Նրա հաջողության կամ անհաջողության պատասխանատվությունը ձեզ վրա յե դրվում: Հաագայում գտնվող մեր ռազմակցորդից՝ գնդապետ Ոպպենհայմից տեղեկացեք, թե մեզ ի՞նչ տեսակի ինֆորմացիա յե հարկավոր: Հենց ինքն էլ ձեզ տեղեկատու տվյալներ և անհրաժեշտ ուրիշ տեղեկություններ կտա գերմանական բանակի կազմակերպման վերաբերյալ: Տ–ի միջոցով ժամանակ առ ժամանակ մենք ձեզ առաջադրանք–հարցաթերթիկներ կուղարկենք:

Ռազմական այն շատ տեղեկությունները, որ դուք ստանալու յեք գերմանացիների մասին, գնդապետ Ոպպենհայմի կողմից հետագրով անմիջապես հաղորդվելու յեն գլխավոր զորակայանին: Ավելի պակաս կարևոր տեղեկություններ պարունակող բոլոր գրավոր զեկույցները հանձնեցեք Տ.–ին. նա այդ գրավոր զեկույցները դիվանագիտական փոստով մեզ կուղարկի: Այն բոլորի մասին, ինչ վոր ձեզ անհրաժեշտ կլինի, հարցրեք Տ.–ից: Ահա նրա հասցեն,—ասաց նա, հանձնելով ինձ մի նեղ և փոքրիկ շերտ թուղթ:— Հաջորդ սենյակում կոմանդոր Սայքսը ձեզ կհանձնի տոմս և ծախսելու փող և կհայտնի, թե յե՞րբ է մեկնելու ձեր գնացքը,— ավելացրեց նա, ձեռքը սեղմելով ինձ և բարի ճանապարհ մաղթելով:

Տրամադրությանս տակ ունեյի ընդամենը մի քանի ժամ՝ քաղաքացիական հագուստ ձեռք բերելու համար:

Ռոտտերդամ հասնելով՝ յես գնացի Տ.–ի մոտ նրա գրասենյակը, վոր գտնվում եր Բոոմպյեսում գտնվող մի ինչ–վոր մեծ տան ամբողջ առաջին հարկը: Մուտքը հսկող մարդը զեկուցեց իմ մասին, և մի քանի րոպեյից հետո ինձ տարան Տ.–ի մոտ:

Դա վոչ-բարձրահասակ, լայնաթիկունք, վորոշ չափով չքեղ հագնված մի մարդ էր: Ամբողջ առավոտն անցկացրի լսելով նրա ինֆորմացիան դրության մասին: Նա խիստ մտահոգված էր: Նրա ամբողջ կազմակերպությունը, վոր ընդգրկում էր Բելգիան և հյուսիս-արևելյան Ֆրանսիան և բաղկացած էր գնացքներին հետևող քառասունից ավելի պոստերից, տապալվել էր, և նրա համարյա բոլոր գործակալները ձերբակալված էին:

Մաաստրիխտում գտնվող նրա գործակալ Ֆրանկինյուլը փորձել էր նոր կազմակերպություն ստեղծել, բայց նրա ձեռնարկությունը միանգամայն անհաջողության էր մատնվել, և մինչև այժմ դեռ վոչ մի տեղեկություն չէր ստացվել:

Թվում էր, թե Տ-ն կասկածում էր, թե արդյոք ինձ կհաջողվի՞ վորևէ բան անել, բայց խոստացավ ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալ, վորովհետև նրան հաղորդել էին, վոր յես Հոլլանդիայում ռազմական բաժնի պետ եմ նշանակված: Նա իմ տրամադրության տակ դրեց մի սենյակ և ծանոթացրեց այն մարդկանց հետ, վորոնց հետ յես պիտի աշխատեմ. դրանք էին՝ ծովային բաժնի պետ Պաուերը, հակահետախուզության պետ՝ դե Մեսրը, Հաագայի ռուսական գլխավոր հյուպատոսի վորդի Պետերսենը և, վերջապես, գանձապահ ու հաշվապահ Մեյկլենը: Այնուհետև Տ.-ն ինձ տեղեկացրեց, վոր իրեն հրամայված է տալ ինձ դրամական անհրաժեշտ գումարներ, վորոնց համար յես պետք է հաշիվ ներկայացնեմ իրեն, ըստ վորում ավելացրեց, վոր ամբողջ գործը արդյունքներն են. պատշաճ ինֆորմացիայի համար բավականաչափ փող միշտ կգտնվի:

Տ.-ի դիտողություններից և Կ.-ի (պետ Անգլիայում) խոսքերից յես հասկանում էի, վոր Հոլլանդիայում մնալըս ամբողջովին իմ ակտիվությունից է կախված: Լեզուներ, գլխավորապես հոլլանդերեն և ֆլամանդերեն իմանալու տեսակետից յես ունեյի պատկառելի փորձառություն, հիմնովին գիտեյի տեղագրությունը և, վերջապես,

ունեյի ճակատում ձեռք բերած ռազմական փորձ: Յես հասկանում եյի, վոր յեթե առաջադրանքները չկատարեմ, շուտով հետ կկանչվեմ: Դրամ ծախսելու խնդրում հասկացա, վոր Կ-ն վճարելու յե միայն վստահելի և պետքական տեղեկությունների համար: Յեթե հետագայում վոչ մի անգամ ինձ չմերժեցին վճարել իմ պահանջած գումարները, ապա այդ յեղել է շնորհիվ այն տեղեկությունների կարևորության, վորոնք ուղարկվում եյին իմ ստեղծած կազմակերպությունների կողմից:

Մինչև պատերազմի վերջը Տ-ն հավատարիմ մնաց իր խոստմանը: Նա կարծես թե յերբեմն նախանձում եր իմ հաջողություններին, բայց կարծում եմ, վոր միշտ ազնվորեն է վերաբերվել իմ հանդեպ: Այն «քողարկումը», վոր նա ապահովել եր ինձ համար, բավական եր՝ հոլանդական իշխանություններից ինձ պաշտպանելու համար: Յես նրանց հետ վոչ մի ամենափոքր ընդհարում յերբեք չեմ ունեցել, թեև, ըստ յերևույթին, նրանք գիտեյին, թե ինչով եյի զբաղվում յես: Նա, անկասկած, մեծ ազդեցություն ուներ. գետային փոխադրության պետ վան Ջանդտը և փոխադրական իշխանությունների ուրիշ ներկայացուցիչները միշտ պատրաստ եյին ամեն տեսակի աջակցություն ցույց տալու նրան: Տ.-ն վաղուց եր ապրում Հոլանդիայում, նա շոգենավային մի պատկառելի ֆիրմայի սեփականատեր եր և ուներ մեծ թվով ազդեցիկ բարեկամներ, բայց, գլխավորապես, հենվում եր բրիտանական կառավարության հեղինակության վրա: Հոլանդական կառավարությունը նուրբ քաղաքականություն եր վարում և բարեկամական հարաբերություն եր պահպանում թե՛ դաշնակիցների և թե՛ գերմանացիների գաղտնի ծառայությունների հետ: Նա հասկանում եր, վոր չեր կարող արգելք հանդիսանալ գաղտնի ծառայությունների գործակալների մնալուն, և խելացի կերպով վորոշել եր սերտ կապ պահպանել այդ ծառայությունների պետերի հետ, վորոնք, այսպիսով, պարտավոր եյին պատասխանատու լինել իրենց գործակալների վարքի համար:

Տ.-ն պայքարող մարդ եր. այդ նրա հիմնական գիծն եր: Յերբ մենք գանգատվում եինք մեր գործակալների գործերին միջամտելու առթիվ, նա միշտ պատրաստ եր պայքարելու բելգիական իշխանությունների դեմ, իսկ յերբեմն էլ նույնիսկ պայքարում եր բրիտանական ռազմական մինիստրության դեմ: Քանի վոր նա ապրում եր չեզոք յերկրում, վորպես անձնական կապի միջոցներ ունեցող քաղաքացիական անձնավորություն, ապա ուրեմն Անգլիայում գտնվող պետը պետք ե վոր հաշվի առներ նրան:

Տ.-ն հոլլանդերեն վոչ մի բառ չեր խոսում և չգիտեր վո՛չ ֆրանսերեն և վո՛չ էլ գերմաներեն: Նա ռազմական գիտելիքներից զուրկ եր և վոչ մի ամենաաննշան գաղափար անգամ չուներ այն մասին, թե ինչպես պետք ե կազմակերպություն ստեղծել օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայում: Նա վոչինչ չգիտեր գնացքներին հետևող Ֆրանկինյուլի կազմակերպության մասին: Ֆրանկինյուլը բոլոր թելերն իր ձեռքումն եր պահում և, յերբ այդ թելերը կտրվեցին, Տ.-ն, բնականաբար, վոչինչ չեր կարող անել:

Սակայն Տ-ն բանիմաց կառավարող եր և աջակցում եր ծառայության իրեն յենթարկված զանազան բաժինների սերտ համագործակցությանը: Հոլլանդական իշխանությունների հետ հարաբերություն պահպանելու իր գլխավոր խնդիրը նա հիանալի յեր կատարում՝ շատ արժեքավոր ծառայություններ մատուցելով մեզ, նա ամենայն իրավամբ արժանացավ Բրիտանական կայսրության Ասպետի շքանշանին, վոր նրան տրվեց պատերազմը վերջանալուց հետո:

ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Տ.-ի հետ ունեցած խոսակցությունից հետո իմ առաջին հոգսը հարմար բնակարան գտնելն եր: Պետերսենի օգնությամբ յես շուտով գտա մի այդպիսի բնակարան Խեեմռաադ Սինգելի վրա: Հակահետախուզության պետ դե Մետըր

ինձ հայտնեց, որ «Մաաս» հյուրանոցը, որտեղ ես իջել էի, վխտում է գերմանական գործակալներով:

Իրադրության մեջ կողմնորոշվելու համար ես պետք է վատնեյի երկու կամ երեք շաբաթ, և այդ գործում ինձ մեծ օգնություն ցույց տվեց երիտասարդ անգլիացի Կոլլինզը, որ մի քանի տարի անց էր կացրել Բրյուսելյում «Լեվերս եղբայրներ» ֆիրմայում ծառայելով և հենց պատերազմի սկզբից ապրում էր Հոլլանդիայում: Ինձ հաջողվեց նրան բերել ինձ մոտ աշխատելու, և, մինչև վերջը, քանի դեռ ես ապրում էի Հոլլանդիայում, նա իմ հավատարիմ օգնականն ու ընկերը մնաց:

Նա, ով այդ ժամանակ ապրել է Բելգիայում և Հոլլանդիայում, կգնահատի այն դժվարությունները, որ մենք ստիպված էինք հաղթահարել: Գերմանացիները հիանալի արգելքներ էին ստեղծել տեղեկությունների արտահոսման դեմ. բելգիական–հոլլանդական սահմանի երկարությամբ ձգված էր երկաթալար, որի միջոցով անց էր կացվում բարձր լարվածության էլեկտրական հոսանք, և իրարից քիչ հեռավորության վրա, տեսանելիության սահմաններում, կանգնած էր ժամապահների մի խիտ շղթա. բացի դրանից, սահմանը երկու կողմից պահպանում էին գաղտնի ոստիկանական գործակալները:

Սակայն գերմանական միջոցներն ու մարդիկ ունեյին որոշակի կենտրոնացած ուժ, որի դեմ անհամեմատ ավելի հեշտ էր պայքարել, քան հոլլանդական և բելգիական գործակալների անորոշ, բայց հզոր ուժի դեմ, որոնցով վխտում էր Հոլլանդիան: Այստեղ նստել էին բելգիական հարյուրավոր փախստականներ, և քանի դեռ գերմանացիները լարափակոցներ չէին կազմակերպել, նրանցից շատերը հնարավորություն գտան տեղեկություններ ձեռք բերել Բելգիայից և դրանք վաճառել բրիտանական, բելգիական կամ ֆրանսիական գաղտնի ծառայություններին, իսկ երբեմն էլ հենց միևնույն տեղեկությունները ծախում էին բոլոր երեք ծառայություններին էլ: Այժմ պայման-

ները փոխվել էին. Նրանք այլևս չէին կարող տեղեկություններ ստանալ, բայց և այնպես թրև էին գալիս մեր շուրջը, խանգարելով մեր այն յուրաքանչյուր փորձին, վորի նպատակն էր կապ հաստատել հակառակորդի բռնագրաված բելգիական տերիտորիայի հետ:

Ամենից առաջ անհրաժեշտ էր Հոլանդիայում գտնել այնպիսի վստահելի բելգիացիներ, վորոնց մենք կարողանայինք վստահել և վորոնք ընդունակ լինեյին յենթարկվելու վորոշ կարգապահության և իրենց գործողություններում ղեկավարվեյին վոչ թե շահամոլությամբ, այլ հայրենասիրությամբ: Յես շատ ուրախ էյի, վոր հանդիպեցի բելգիական յերկաթուղու նախկին խոշոր ծառայող Մորոյին, վորը, ծանոթանալով մեր խնդիրներին՝ հայտնեց, վոր իր վորդին մեզ հետ համագործակցելու համար կը-ներգրավի բելգիական լավագույն յերկաթուղայիններին, վորոնցից այն ժամանակ շատ կային Հոլանդիայում և վորոնք շարունակում էյին նրան իրենց պետ ընդունել: Վորդին ներկայացվեց ինձ և ինձ վրա լավ տպավորություն թողեց: Յես նրան բացատրեցի մեր պլանը: Այդ պլանի համաձայն նա տարբեր ժամանակամիջոցներից հետո ինձ մոտ բերեց ավելի քան հիսուն մարդ, վորոնց կարելի յեր Մաաստրիխտից մինչև Զելանդիայի ծովափը տարածվող բելգիական տերիտորիայի ստրատեգիական կետերի միջև դասավորել այնպես, վոր նրանց նկատմամբ կասկածներ չառաջանան:

Մորոյի գործակալներից յուրաքանչյուրը պատասխանատու յեր հոլանդական սահմանի վորոշ տեղամասի համար և հրահանգ էր ստանում վորևէ միջոց գտնելու՝ գրավված տերիտորիայի հետ կանոնավոր հարաբերություն պահպանելու համար: Մենք նրանց բացատրեցինք, վոր կարելի յե ոգտագործել յերեք միջոց.

1) սուրհանդակներ, վորոնք կես գիշերին կարողանային անցնել էլեկտրական հաղորդալարի վրայով, ոգտվելով ռետինե գուլպաներով և կոշիկներով.

2) մակույկավարներ, վորոնք, մնալով գերմանացիների

հսկողության տակ, թույլտվություն ստանային իրենց նավակներով լողալ Ռոտտերդամից մինչև Անտվերպեն.

3) այն գյուղատնտեսական բանվորները, վորոնք սահմանակից դաշտերն եյին մշակում և վորոնք հնարավորություն ունեյին յերկաթալարի վրայից հաղորդագրություններ նետել այն ժամանակ, յերբ ժամապահն ուրիշ կողմ կնայի:

Յուրաքանչյուր գործակալ ստացավ իր վորոշակի համարը. Մորույի վորդին կոչվեց «Որամ»: Վորոշեցինք, վոր Որամը նրանց անմիջական պետը լինի, իսկ գործակալները պետք է կուրորեն հնազանդվեյին նրան և իրավունք չպետք ունենային իրենց հատկացված տեղամասերը լքելու. բացի դրանից, Որամը սուրհանդակների ծառայություն է կազմակերպում զեկուցագրեր հավաքելու համար: Նրանցից ամեն մեկը յերդում պետք է տար լռել այն մասին, թե ինքն ում համար է աշխատում և չպետք փորձեր իմանալ, թե վորո՛նք են Որամի մյուս գործակալները:

Ահա այսպես ստեղծվեց Հոլլանդիայի կազմակերպությունը, վորի եֆեկտիվությունն աստիճանաբար ավելանում եր: Պատերազմի վերջին յերկու տարիներին մենք սկսեցինք ունենալ Բելգիայի հետ կապ հաստատելու առնվազն վեց կայուն միջոցներ: Յերբ նրանցից մեկը դադարում եր գործելուց, մենք պահեստի ունենում եյինք մնացած հինգ միջոցները, իսկ մյուս կողմից էլ շարունակ նոր միջոցներ եյինք վորոնում:

Յերկրորդ խնդիրը հետևյալն եր. գործակալներին բելգիական տերիտորիայում դասավորել այնպես, վոր նրանք ծածկեյին վողջ գրավված տերիտորիան. հրահանգներ տալ նրանց պահանջվող ինֆորմացիայի վերաբերյալ. գտնել այնպիսի մարդիկ, վորոնց կարելի կլինի զեկուցագրեր հանձնել՝ դրանք սահմանի վրայով ուղարկելու համար:

Օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայում գործակալություն կազմակերպելու համար գոյություն ուներ յերեք յեղանակ:

Դրանցից մեկը բելգիացիներին և ֆրանսիացիներին Բելգիա կամ Ֆրանսիա ուղարկելն էր. մենք մութ գիշերին նրանց անց էինք կացնում էլեկտրալարի վրայով:

Մյուս խնդիրը սուրհանդակի պատրաստումն էր, այդ սուրհանդակը Հոլանդիայում գտնվող մեր գործակալներից որևէ մեկից նամակ էր տանում Բելգիայում ապրող ընկերներին, որոնք հաճույքով էին աշխատում իրենց նախկին պետի համար: Նրանք մեր գործակալներից ամենալավագույնները դուրս եկան: Եվ, վերջապես, հաճախ մեզ հաջողվում էր կապ հաստատել հին կազմակերպությունների հետ, որոնք գործում էին 1915 թվին, իսկ 1916 թվին գերմանացիների կողմից սահմանը փակելուց հետո կորցրել էին անգլիական հետախուզական օրգանների հետ ունեցած կապը: Ընդհանուր առմամբ կարելի էր հուսալ, որ օկուպացիայի ենթարկված տերիտորիայի գործակալներից յուրաքանչյուրը կհավաքագրի երկու կամ երեք ուրիշ գործակալի:

Գրավված տերիտորիայում սուրհանդակների ծառայություն կազմակերպելն առանձին դժվարություններ էր հարուցում: Անձնական քարտերի սիստեմի առկայության դեպքում, մի սիստեմ, որ շատ խիստ կիրառվում էր կյանքում, ձերբակալվելու վախից ոչ ոք չէր կարող գտնվել անձնական քարտում նշանակված իր բնակավայրից երեսուն մղոնից ավելի հեռավորության վրա: Բելգիայում գործող գերմանական գաղտնի ոստիկանությունը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում այն անձնավորությունների վրա, որոնք ոտքով կամ որևէ փոխադրական միջոցով ճանապարհորդում էին: Ինչպես մենք, այնպես էլ նրանք լավ էին հասկանում, որ ինֆորմացիան ոչ մի արժեք չունի, քանի դեռ նա սահմանից այն կողմը չի անցել:

Գրավված տերիտորիայում գտնվող հետախույզի և իմ միջև (Ռոտտերդամում) կապ պահպանելու սիստեմը հանգում էր հետևյալին. հետախույզների ամեն մի խմբի պե—

տը գրավված տերիտորիայում հավաքում էր իր գործակալների ուղարկած զեկուցագրերը և դրանք Անտվերպենում, Լյեժում կամ Բրյուսելում հանձնում էր մեր ցույց տված հասցեյով («փոստարկղով»): Սուրհանդակն այդ զեկուցագրերը հանում էր («փոստարկղից») և հանձնում սահմանը անցնելու կետին: Այստեղ այդ զեկուցագրերը հավաքվում էին Ռոմի սահմանապահ գործակալների կողմից և Ռոմի միջոցով ուղարկվում ինձ: Սահմանն անցնելու կետերը, «փոստարկղները» և «փոստարկղների» ու սահմանն անցնելու կետերի միջև երթևեկող սուրհանդակները կազմակերպված էին Հոլանդիայից՝ Ռոմի և իմ ղեկավարությամբ: Հետախույզների խմբի յուրաքանչյուր պետը, որի գործակալները ինֆորմացիա էին հավաքում գրավված տերիտորիայում, իր տրամադրության տակ ուներ սեփական անկախ «փոստարկղ», սահմանային սուրհանդակ և սահմանից ինֆորմացիա հաղորդելու կետ. իսկ ամբողջ անձնակազմը, բացի «փոստարկղից», բոլորովին անհայտ էր նրան: Իր հերթին, «փոստարկղը» չէր ճանաչում զեկուցագրեր հանձնող և հավաքող սուրհանդակներին: Հենց որ զեկուցագրերը հանձնվում էին «փոստարկղին», իմ պարտականությունն էր դրանք Հոլլանդիա փոխադրել գլխավոր գրասենյակին ուղարկելու համար:

Բոլոր պոստերի կրկնապատկումը և ընդհանուր սիստեմը չիմանալու վրա հիմնված գաղտնապահությունը անհրաժեշտ էին և մեր աշխատանքի ամուր հիմքն էին հանդիսանում: Մեր գլխավոր խնդիրն էր՝ կազմակերպել մեծ թվով փոքր և իրարից մեկուսացած խմբակներ: Այսպիսով, յեթե մի աշխատող բռնվեր, նա կարող էր մատնել ոչ ավել քան չորս կամ հինգ ուրիշ աշխատողի: Նույնիսկ ամենաազնիվ հայրենասերներից չէր կարելի լըռություն սպասել այն դեպքում, երբ «երրորդ աստիճանի» հարցաքննության գերմանական մեթոդներն էին կիրառվում. ձերբակալվածներին հաճախ գազանաբար այնքան էին ծեծում, մինչև որ հաջողվեր խոստովանություն

կորզել նրանցից։ Ամենահամառ կամքը խորտակելու համար յերբեմն թմրեցնող միջոցներ եյին գործադրում։

Մենք ոգուտ քաղեցինք Ֆրանկլինյուլի կազմակերպության տապալման դասից։ Ուսումնասիրելով նրա սիստեմը՝ յես տեսա, վոր նա գրավված տերիտորիայում աշխատող յերկու հարյուր գործակալներին հոլանդական տերիտորիայում գտնվող ղեկավարության հետ կապ հաստատելու համար միացրել եր կապի միակ միջոցին՝ տրամվային, վորն ամեն որ կտրում-անցնում եր բելգիական սահմանը և ուղևորվում դեպի Մաաստրիխտ։ Բելգիայում այդ տրամվայում ամեն որ թաղցվում եյին զեկուցագրեր, վորոնք դուրս եյին հանում Ֆրանկլինյուլի գործակալները, յերբ նրանք հասնում եյին Հոլանդիա։ Կապի այսպիսի յեղանակը իդեալական եր. նա այնքան անմիջական եր և հասարակ, վոր բավական ժամանակ չհայտաբերվեց։ Այդ հաջողությունը համոզեց Ֆրանկլինյուլին, և նա կարծում եր, թե միշտ այդպես էլ շարունակվելու յե։ Բացի դրանից, նա կատարեց մի սխալ ևս, թույլ տալով իր բոլոր բելգիական գործակալներին ճանաչել իրար։ Այդ իսկ պատճառով, յերբ կապի մի ողակը գերմանացիների ձեռքն ընկավ, նրանք կարողացան բռնել բոլոր զեկուցագրերը և հետապնդել բոլոր գործակալներին, վորովհետև Ֆրանկլինյուլը իր մարդկանց վտանգի մասին նախազգուշացնելու միջոցներ կամ յեղանակներ չուներ։

Իմ աշխատանքի ժամանակաշրջանում յես շարունակ կապ եյի պահպանում գնդապետ Ոպպենհայմի հետ, վոր գտնվում եր Հաագայում։ Նա Տ.-ի ուղղակի հակապատկերն եր. շատ բարձրահասակ և մի փոքր նրբակազմ, ըստ յերևույթին, մեծ հմտության տեր, շատ սառն ու առանձնասեր մարդ եր։ Նրա ֆունկցիան եր՝ վերլուծել տեղեկություններն ու հետագրական զեկույցները և, վորովհետև նա վոչ մի առնչություն չուներ տեղեկություններ ձեռք բերելու կամ գաղտնի ծառայություն կազմակերպելու հետ, դրա համար էլ չեր պատկերացնում այն դժվարություննե-

րը, որը մենք սովորված եյինք հաղթահարել: Սակայն նա շտաբային փայլուն սպա յեր, ինչպես յես այդ հետագայում տեսա նրան ուղարկվող ընկույզների հմուտ վերլուծումից: Նա քաղում եր այն բոլոր տեղեկությունները, ինչ որ հնարավոր եր քաղել այդ ընկույզներից, և անթերի կերպով եր գնահատում զորքերի ամեն մի տեղափոխության նշանակությունը:

Գնդապետ Ոպպենհայմն ինձ հայտնեց, թե հատկապես ինչպիսի տեղեկություններ անհրաժեշտ ե ձեռք բերել: Ոչ պրոֆեսիոնալ մարդը, անտարակույս, կզարմանա, իմանալով, որ այդ տեղեկությունները գլխավորապես վերաբերում եյին գնացքների յերթևեկության վերաբերյալ տվյալներին: Ուրիշ ժամանակ յես ինքս ել բնավ չեյի կարող պատկերացնել, թե գաղտնի ծառայությունը մի այնպիսի կազմակերպություն ե, որ գնացքների ժամանումն ու մեկնումը դիտելով ե զբաղվում: Մինչդեռ այդ մեր գլխավոր խնդիրն եր: Գնացքների յերթևեկությունը նշանակում եր գերմանական զորքերի տեղափոխություն, իսկ զորքերի տեղափոխությունը հաճախ հարձակում եր նախագուշակում: Շատ անգամ մեր ինֆորմացիայից եր կախված դաշնակիցների նախապատրաստությունը՝ որևե դիրք պաշտպանելու կամ հարձակվող կողմին հանկարծակիի բերելու համար: Գերմանացիները յերբեք այնքան զորք չեյին ունենում, որ կարողանային միաժամանակ հարձակում գործել յերկու ճակատի վրա, այդ պատճառով ել յուրաքանչյուր հարձակմանը սովորաբար նախորդում եր զորքերի խոշոր տեղափոխություն մի ճակատից մյուսը: Այստեղից ել հասկանալի յե գնդապետ Ոպպենհայմի հաստատակամությունը՝ զորքի բոլոր տեղափոխությունների և զորամասերի համարների մասին ամեն տեսակի ինֆորմացիա ստանալու նկատմամբ: Գերմանական զանազան գնդեր և զորամասեր ճանաչելու գործին օգնելու համար նա ինձ տվեց գերմանական բանակի վերաբերյալ տեղեկագրեր, որոնք ինձ հիմնովին ծանոթացրին կազմակեր-

պուլթյան, զանազան տարազների և տարբերիչ նշանների հետ: Այս բոլորն անհրաժեշտ էր իմանալ նրա համար, վոր ճշտությամբ և վստահությամբ կատարեյի իմ առջև դրված խնդիրը:

Նրա դրդումով մենք աստիճանաբար կազմակերպեցինք գնացքներին հետևելու մի սիստեմ, վորն ընդգրկում էր Բելգիայի և հյուսիս արևելյան Ֆրանսիայի բոլոր կարևորագույն յերկաթուղագծերը: Մենք նշանակում եյինք յուրաքանչյուր զինվորական գնացքի անցնելու ժամանակը և կազմը, ամեն մի հանգուցակայարանում դիտում եյինք գնացքների յերթևեկությունը և այդպիսով կարողանում եյինք հետևել յուրաքանչյուր դիվիզիային՝ գնացք նստելու կետից մինչև գնացքից իջնելու կետը:

Ռուսական ճակատից դեպի արևմտյան ճակատ տեղափոխվող զորքերի վերաբերյալ հաղորդագրություններն ստացվում եյին այն մոմենտին, յերբ նրանք առաջ եյին շարժվում Հերբեստալի վրայով: Լյեժում գտնվող մեր պոստից մենք իմանում եյինք, թե արդյոք դիվիզիայի տեղափոխության համար անհրաժեշտ հիսուներկու գնացքն անցել է դեպի Նամյո՞ւր, թե՞ դեպի Բրյուսել:

Նամյուրում կամ Բրյուսելում մենք վերստին հանդիպում եյինք նրանց և զանազան հանգուցակայարաններում նրանց հետևում եյինք մինչև իջնելու կայարան հասնելը:

Գնացքներին հետևող կրկնապատկված պոստերի միջոցով մենք կարողանում եյինք ստուգել ամեն մի սխալը, իսկ վերջնակետերում և հանգստյան գոտիներում աշխատող հատուկ գործակալները զորքերին ճանաչում եյին նրանց գալուց: Հեռվից յեկած դիվիզիաները ռազմաճակատ ուղարկվելուց առաջ անպայման ուղևորվում եյին հանգստի գոտին: Հարձակման համար նշանակված դիվիզիաները սովորաբար սկզբում կենտրոնացվում եյին մերձակա թիկունքային գոտում: Ռազմաճակատի գծի ուղղությամբ կատարվող տեղաշարժումները կարելի յեր ստուգել գերիների օգնությամբ կամ նամակներ և փաստաթղթեր բռնելու

միջոցով, սակայն թիկունքային գոտու ուղղությամբ տեղաշարժվելու մասին տեղեկություններ ստանալու համար գլխավոր հրամանատարությունը կարող էր հույս դնել միայն մեր դիտողների բարեխղճության վրա։

Ստորև յես կպատմեմ, թե մեր դիտող պոստերն ինչպե՛ս էին իմանում արևելքից արևմուտք և արևմուտքից արևելք տեղի ունեցող բոլոր տեղափոխությունների մասին։ Չնայած վոր դեկուցագրերը հաճախ ուշանում էյին յերեք–չորս որ, այնուամենայնիվ այդ նշանակություն չուներ, քանի վոր գերմանացիներին մի քանի շաբաթ էր հարկավոր իրենց ուժերը կենտրոնացնելու համար։ Վորևե հանգուցային կայարանով դիվիզիա տեղափոխելը պահանջում էր առնվազն յերկու որ, իսկ վորպես կանոն՝ չորս–հինգ որ, վորովհետև դիվիզիա փոխադրող հիսուներկու գնացքներին լրացուցիչ կերպով անհրաժեշտ էյին նաև մթերապաշար, ռազմամթերք և ռազմագույք փոխադրող գնացքներ։ Հարձակման համար շատ թվով դիվիզիաներ էյին պահանջվում։ Այս հանգամանքը մեզ հնարավորություն էր տալիս մեր դեկույցներն ստանալ այնքան շուտ, վոր կարողանում էյինք նախազգուշացնել Գլխավոր զորակայանին։

Մենք ստանում էյինք նաև բազմաթիվ այլ տեղեկություններ, ինչպես, որինակ, հարձակումների պլաններ, տեղեկություններ՝ նոր դիվիզիաների և գնդերի կազմավորման մասին, հանդերձանքի փոփոխության, նոր գյուտերի և նոր տիպի հրանոթների, հարձակման նոր մեթոդների, զորքերի լրացումների ժամանման, ոդային ամրակածությունների նպատակների մասին և այլն, բայց մեր ամենակարևոր նվաճումը հակառակորդի տեղաշարժումների նկատմամբ կիրառվող անընդհատ հսկողությունն էր և տեղափոխվող զորամասերի ճանաչումը։

Այս ծառայության հետ կապված հետաքրքրությունն ու հուզումը պատերազմի վերջերին վերածվեց տանջալից լարվածության, քանի վոր բոլորը գիտեյին, վոր գերմանական հրամանատարությունն աշխատում է մեծ հարձակում գործելու ուղղությամբ, մի հարձակում, վորը վճռա–

կան վախճանին պիտի հասցներ պատերազմը: Զափազանց կարևոր էր հայտաբերել մեծ հարձակման նախապատրաստվելու պլանի կամ առաջին միջոցառումների ամեն մի հետքը, և մենք շարունակ զգաստ էինք, ձգտելով նկատել ուժերի այն յուրաքանչյուր կենտրոնացումը, որ կարող էր ցույց տալ հարձակման համար ընտրված վայրը և այն զորքերը, որոնք նշանակվելու էին այդ հարձակումն իրականացնելու համար:

Ահա, համառոտակի, մեր խնդիրները և այն դժվարությունները, որ մեզ վիճակվել էր հաղթահարել, և մի քանի այնպիսի տեխնիկական մանրամասնություններ, որ ես ստիպված եղա բացատրել՝ հետախուզության օրգանների աշխատանքը լավ հասկանալու համար: Կրկնությունից խուսափելու համար ես կհիշատակեմ միայն մի քանի բնորոշ կազմակերպությունների մասին: Պատերազմի վերջին երկու տարիներին մենք մեր տրամադրության տակ ունեինք երկու հազարից ավելի գործակալներ, որոնք զանազան ժամանակաշրջաններում մեր օգտին են աշխատել: Ես չեմ կարող նկարագրել այդ գործակալներից յուրաքանչյուրի անհատական նվաճումները և պատմել մեր ստեղծած բոլոր կազմակերպությունների մասին:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԲՋԻՋԸ

1916 թվականի մայիսին Հոլանդիա գալով՝ ես, օկուպացիայի ենթարկված տերիտորիայից տեղեկությունների լիակատար բացակայության պատճառով, որոշեցի իմ աշխատանքն սկսել սահմանն անցած բոլոր փախստականներին հարց ու փորձ անելուց:

Նրանցից ոմանք չէին վախենում էլեկտրալարից և ժամանակ առ ժամանակ կես գիշերին սահմանն անցնում էին այնպիսի ուղեկցողների օգնությամբ, որոնք, լավ ծանոթ լինելով սահմանին և ունենալով պահեստի ռետինե

Ձեռնոցներ, 500-ից մինչև 1000 ֆրանկ էին ստանում յուրաքանչյուր էմիգրանտի համար:

Իմ նպատակը ոչ միայն ռազմական ինֆորմացիա ստանալն էր, ինչքան էլ որ այդ ինֆորմացիան սակավ լիներ, այլ նաև գործակալներ հավաքագրելը՝ օկուպացիայի ենթարկված տերիտորիայում ծառայելու համար, և ստանալ այնպիսի մարդկանց հասցեներ, որոնք համաձայնվեյին մեզ հետ աշխատել, յեթե մենք կարողանայինք կապ հաստատել նրանց հետ:

Հարկավոր էր շատ խիզախ և հայրենասեր մարդ լինել՝ էլեկտրալարի վրայով անվնաս անցնելուց հետո Բելգիա կամ Ֆրանսիա վերադառնալու համար: Գերմանացիների տարածած հարյուրավոր լուսանկարներ պերճախոս կերպով ապացուցում էին մահացության բազմաթիվ դեպքեր այն էմիգրանտների մեջ, որոնք փորձել են սահմանն անցնել առանց հատուկ անձերի օգնության: Բացի դրանից, վերադարձողներին ձերբակալման վտանգ էր սպառնում, իսկ ձերբակալումն անխուսափելի գնդակահարություն էր նշանակում: Նույնիսկ նա, ով բռնված է յեղել Հոլանդիա փախչելու փորձ կատարելիս, նրան էլ սպասում էր յերկարատև բանտարկություն կամ Գերմանիա՝ քաղաքացիական համակենտրոնացման ճամբար ուղարկելը:

Դրան պետք է ավելացնել նաև հրապարակվելու վտանգը: Յերբ որևէ մեկը փախչում էր Հոլանդիա, նրա հարևաններն իմանում էին այդ մասին. յեթե նա վերադառնար, նրանք իսկույն սկսում էին կասկածել, թե որպես լրտես է վերադարձել, և իրենց խոսակցություններով կարող էին կործանել նրան: Քաղաքացիական բնակչության մեջ կային նաև այնպիսիները, որոնք ծառայում էին գերմանացիներին: Այդ մարդիկ միշտ կարող էին յերևան հանել իրենց տեսակետով կասկածելի գործունեությունն այն քաղաքացիների, որոնք օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիան էին վերադարձել:

Մենք չէինք կարող խուսափել նման ռիսկից, բայց աշխատում էինք գործակալներին իրենց մեկնելուց հետո այնքան շուտ վերադարձնել դեպի օկուպացիայի յենթարկ-

ված տերիտորիան, վոր նրանք կարողանային ժամանակին ներկայանալ տեղական պարետությանը (օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայի ամեն մի բնակիչ պարտավոր եր այդ անել ամիսը մի անգամ)։ Ժամանակին չհայտնվելու հետևանքը լինում եր այն, վոր սկսում եյին փնտրել անցագործին և, յեթե նա չունենար արդարանալու լուրջ պատճառաբանություն, ապա նրան մի բան եր մնում անելու — թաղնվել, իսկ այդ հանգամանքն, անշուշտ, զգալի չափով կնվազեցներ նրա արժեքը վորպես գործակալի։

Լուվենացի Հենրի վան Բերդենը մեր հավաքագրած առաջին գործակալն եր։ Նա սահմանն անցել եր Անտվերպենից դեպի հյուսիս, ուղեկցողի ոգնությամբ։ Քսանչորս ժամից հետո յես նրան հարցափորձի յենթարկեցի Բոոմպյեսի վրա գտնվող մեր գրասենյակում։

Առաջին բանը, վոր ինձ զարմացրեց, դա նրա գլխարկը և հագուստն եյին, վոր նա հագել եր վտանգավոր ճանապարհ ընկնելուց առաջ։ Նա անթերի չեր հագնված և այնպիսի տեսք ուներ, վոր կարծես թե հենց նոր եր իջել շոգենավից կամ գնացքից, այլ վոչ թե անցել եր ելեկտրալարի վրայով։ Իմ առջև կանգնած եր քառասունհինգ տարեկան, մասնագիտությամբ իրավաբան, համարձակ և կայտառ մի մարդ, վորը հիանալի տպավորություն եր թողնում։ Վորովհետև յես արդեն ուրիշ եմիգրանտներից մերժումներ եյի ստացել մեզ աջակցություն ցույց տալու գործում, ապա զարմացա այն պատրաստակամության համար, վորով նա համաձայնեց աշխատել մեզ համար այն ժամանակ, յերբ յես նրան համոզեցի, թե նա դաշնակիցներին ավելի մեծ ծառայություն կարող է մատուցել Բելգիա վերադառնալով, քան վորպես զինվոր Ֆրանսիական բանակ մտնելով։

Օրամին հրամայված եր անմիջապես հայալ Բերդենին սահմանից անցկացնելու մասին, իսկ յես այդ ժամանակ շատ կարգով հրահանգներ եյի տալիս նրան՝ մեզ անհրաժեշտ ինֆորմացիայի վերաբերյալ, ընդգծելով, գլխավորապես, գնացքներին հետևող պոստեր կազմակերպելու անհրաժեշտությունը։ Յես նրան մանրամասնորեն բացա-

տրեցի այդ փաստերի ֆունկցիան և պահանջվող ինֆորմացիայի բնույթը — յուրաքանչյուր զինվորական գնացքի կազմը, նրա անցնելու ժամանակը և այլն: Կրկնությունների կարիք չկար. գլխի կտրուկ և վճռական շարժումները, կենտրոնացված հայացքը ցույց տվին ինձ, որ նրա ճկուն ու մարզված խելքն ամեն ինչ ըմբռնում է միանգամից: Խուսափելով վնասաբեր գրանցումներից՝ նա անգիր արեց Անտվերպենում գտնվող սրճարաններից մեկի տիրոջ անունը և հասցեն, որին նա պետք է հանձներ կամ ուղարկեր իր զեկուցագրերը: Նա ինքը պետք է կոչվեր Մ–60, մի թվանշան, որը միաժամանակ հանդիսանում էր ճանաչեցնող նշան և պարոլ: Նա իսկույն հասկացավ Անտվերպենի «փոստարկղից» իր իսկական անունը թաքցնելու անհրաժեշտությունը:

Քանի որ լուսինը անհայտանալու վրա էր, երեք օրից հետո ճանապարհ ընկավ դեպի Եյնդհովենին մոտիկ գտնվող սահմանը. նա հանձնված էր Շարլ Վիլլեկենսի հավատարմության, որը մեր լավագույն գործակալ–ուղեկցողներից մեկն էր: Ելեկտրալարի տակից փորի վրա սողալով, Վիլլեկենսը, ռետինե ձեռնոցների և կոշիկների շնորհիվ, Բերգենին բարեհաջող կերպով անցկացրեց սահմանից: Հետագայում մենք իմացանք, որ նա նրան հասցրել է մինչև Մոլ գյուղակը, որտեղից Բերգենը ճանապարհը շարունակել է մենակ:

Մենք անհամբերությամբ նորությունների էինք սպասում: Ամեն շաբաթ հաղորդագրություններ էինք ստանում «փոստարկղից», կամ Անտվերպենի սրճարանատերից, որը սուրհանդակի միջոցով այդ հաղորդագրություններն ուղարկում էր սահմանի վրա գտնվող մեր գործակալին: Երրորդ շաբաթը լրանալիս Որամը մեզ բերեց առաջին զեկուցագիրն այն մասին, որ Լուվենի հետևում գտնվող Խերենտի պոստից գնացքները շարժվում են Լուվեն–Բրյուսսել գծի ուղղությամբ: Զեկուցագիրը գրված էր տուշով ամենաբարակ թղթի վրա, որպեսզի սուրհանդակը կարողանար այն թաքցնել իր գլխարկի ժապավենի տակ, ատամում, կոշիկների մեջ կամ որևէ մի ուրիշ տեղ, որ

«փոստարկղից» մինչև սահմանը ձգվող ճանապարհին նրան կանգնեցնելու և խուզարկելու դեպքում չկարողանան գըտնել: Վորպես լրացում այս ընկուզագրին՝ Բերգենը խընդրում եր հաղորդել, վոր ինքն աշխատում է ուրիշ պոստեր կազմակերպելու ուղղությամբ, բայց այդ շատ դժվար է, վորովհետև նա վոչ միայն հարմար մարդիկ պետք է գըտնի, այլև, բացի դրանից, այդ մարդիկ պետք է ապրելիս լինեն այնպիսի տներում, վորոնք անմիջապես գտնվում են յերկաթուղագծի մոտ: Շուտով նա կազմակերպեց մի ուրիշ դիտող պոստ Լուվեն–Լյեժ գծի վրա: Այժմ մենք իրազեկ եյինք Լուվենի վրայով կատարվող ամբողջ յերթևեկության մասին, քանի վոր հաշվումների միջոցով կարողանում եյինք տվյալներ ստանալ համեմատաբար նվազ կարևոր Լուվեն–Մալին գծի վրայով տեղի ունեցող յերթևեկության մասին:

Չորս ամիս ընկուզագրերն ստանում եյինք կանոնավոր: Բերգենը գրում եր, վոր մեծ հույս է դնում Գենտում գտնվող իր ընկերների վրա, վորոնք խոստացել են դիտող պոստեր կազմակերպել այնտեղ: Յես շատ գոհ եյի, վորովհետև մեր մի քանի ուրիշ բջիջներն ել սկսեցին մեզ ուղարկել իրենց առաջին ընկուզագրերը, և մեր ցանցըն աստիճանաբար ընդարձակվում եր:

Անսպասելի կերպով իմացանք, վոր ընկուզագրերը Անտվերպենից դեպի սահմանը բերող մեր սուրհանդակը ձերբակալված է: Ավելի ուշ, Անտվերպենի մի ուրիշ գործակալից, վորին հանձնարարել եյինք քննել այդ գործը, մենք իմացանք, վոր «փոստարկղի» կամ կապ պահպանող ողակի դեր կատարող սրճարանատերը նույնպես ձերբակալված է: Մենք այլևս վոչինչ չեյինք լսում Բերգենի մասին: Հաշտությունից հետո Բրյուսել գալով՝ յես իմացա, վոր նա գնդակահարվել է այն յերկու ուրիշ անտվերպենյան գործակալների հետ միասին, վորոնք աշխատում եյին Լյեժում նրա համար:

Ինձ այնպես ել չհաջողվեց իմանալ, թե ի՛նչն է յեղել ձերբակալության պատճառը: Սակայն միանգամայն պարզ եր․ քանի վոր «փոստարկղին» հայտնի չեր վո՛չ Բերգենի

և վո՛չ էլ սուրհանդակի անունները, իսկ Բերգենին հայտնի չէր վերջինիս անունը, ապա ուրեմն գերմանական գաղտնի վոստիկանությունը ձերբակալությունը հետաձգել էր մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ չէր հետազոտել կազմակերպության բոլոր թելերը: Յես կարծում եմ, վոր առաջին անգամ Բերգենն է բռնվել: Լավ հագնված և արտաքուստ աչքի ընկնող ջենտլմեն լինելով՝ նա կասկած է հարուցել իր այն հարաբերությամբ, վոր նա ունեցել է վորպես գլխավոր աշխատող յերկաթուղայինների և այն սրճարանի տիրոջ հետ, վորը գտնվում էր ամենաաղքատ թաղամասում և ուր հաճախում էին, գլխավորապես, մակույկավարները: Մենք խորհուրդ էինք տալիս նրան այդ մարդկանց հետ հարաբերություն պահպանելու համար օգտագործել միջնորդի ծառայություններ և բավականանալ նրանց աշխատանքը ղեկավարելով՝ ստվերում մնալով, բայց նա, ամենայն հավանականությամբ, ուշադրություն չի դարձրել մեր նախազգուշացման վրա: Գերմանական գործակալը կարող էր հետևել նրան կամ նրա սուրհանդակին մինչև «փոստարկղը» և տեսնել, թե նա ինչպես դեկուցագրեր է հանձնում նրան: Գերմանացիները, ըստ իրենց սովորական մեթոդի, բռնում էին բոլոր նրանց, ովքեր միայն վորևէ շփում ունեին իրենց կողմից կասկածվող գործակալի հետ: Մեր խնդիրը նման էր այն հափըշտակիչի խնդրին, վորը փորձում է փող հավաքել զոհի ազգականներից վոստիկանության արթուն հսկողության ներքո: Մենք յերբեք չենք կարողացել լիովին լուծել այդ խնդիրը: Այն բոլորը, ինչ կարող էինք անել Ֆրանկլինյունի աղետի նման աղետից և Բելգիայից հաղորդագրությունների ստացման լիովին դադարումից խուսափելու համար, դա մեր մեծածավալ պլանին հետևելը և միաժամանակ գործող մի դյուժին կազմակերպությունների հետ աշխատելն էր, կազմակերպություններ, վորոնցից ամեն մեկը բոլորովին անկախ էր մյուսներից իր յուրաքանչյուր ողակով, սկսած գլխավոր պոստից և վերջացրած Հոլլանդիայի հետ կապ հաստատող գործակալով:

Պատերազմից հետո Բրյուսելում յես ծանոթացա Գենտից յեկած մի քահանայի հետ, վոր պատկանում էր Ֆրանցիսկյան կրոնավորների միաբանությանը. վերջինս ինձ պատմեց, թե ինքն է յեղել հենց այն մարդը, վորի մասին մեզ Բերգենը գրում էր: Նա արդեն կազմակերպել էր յերկու դիտող պոստեր, վորոնք պատրաստ էին գործելու, բայց այդ ժամանակ Լուվենի հետ կապը կտրված էր: Նա Բերգենի հետ համաձայնության էր յեկել՝ Բելգիայի զանազան մասերում հավաքագրել իր միաբանության ուրիշ անդամների ևս, սակայն «փոստարկղի» ձերբակալություններից հետո նա կապի վոչ մի միջոց այլևս չուներ և ստիպված էր հրաժարվել իր պլաններից:

Այն բջիջներում, վոր մենք կազմակերպել էինք ավելի ուշ, օգտագործում էինք մեծ թվով քահանաների: Նրանք հիանալի գործակալներ էին: Նրանց համար գոյություն չուներ այն անդունդը, վորը բելգիական գործարար մարդկանց բաժանում էր ազատ պրոֆեսիա ունեցող մարդկանցից և բանվորներից: Նրանք կարող էին այցելել բնակչության բոլոր խավերին՝ առանց կասկածներ առաջացնելու: Մեզ հարկավոր էին ինտելիգենտ մարդիկ, բայց և այնպես մենք չէինք կարող յոլա գնալ առանց յերկաթուղային բանվորների, մաքսանենգների, փոքր սրճարանատերերի և սահմանամերձ գոտում աշխատող մակույկավարների և գյուղացիների: Պարզ է, վոր հաճախ շատ դժվար էր լինում կապ ստեղծել նրանց միջև:

Քանի դեռ մեզ չէր հաջողվել յերկրորդ պոստ ստեղծել, հենց միայն Բերգենի պոստը բավական յերկար ժամանակ դաշնակիցներին ինֆորմացիա չէր տալիս այդ կարևոր զարկերակով կատարվող զորքերի յերթևեկության մասին: Վերդենի և Ծովի միջև տարածվող գերմանական ճակատի բոլոր հատվածները ուժեղացնելու համար Գերմանիայից ուղարկված զորքերը պետք է անցնեին Լյեժի կամ Տրիրի վրայով: Լյեժում յերկաթուղագիծը ճյուղավորվում էր յերկու յերակի, վորոնցից մեկն անցնում էր Բրյուսելով, մյուսը Նամյուրով: Իսկապես, հերցոգ Ալբրեխտ Վյուրտեմբերգցու հրամանատարության տակ գըտ–

նվող գերմանական IV զորաբանակը Գերմանիայի հետ իր կապը պահպանում էր բացառապես Բրյուսել–Լյեժ գծի միջոցով: Ուստի զարմանալի չէ, վոր գերմանական հետախուզությունն այնքան խնամքով էր լարում իր թակարդները:

ԳՆԱՑՔՆԵՐԻՆ ՀԵՏԵՎՈՂՆԵՐԸ ՅԵՎ «ՓԼԱՆՑՈՐՆԵՐԸ»

Յերկաթուղային գծերի հատման կետում կանգնելը և անցնող գնացքներին նայելը հեշտ է, բայց տվյալ կետից անցնող բոլոր գնացքներին կանոնավորապես հետևելը և գնացքի անցնելու ժամանակն ու կազմը նշանակելը բոլորովին այլ գործ է: Այդ գործը չպետք է ընդհատվեր վո՛չ ցերեկ, վո՛չ գիշեր, ըստ վորում հարկավոր էր նկատել բոլոր մանրամասնությունները: Միանգամայն ակնհայտ է, վոր նման դիտողություն կարող էր կատարվել այնպիսի տնից, վորը յերկաթուղագծին մոտ էր գտնվում:

Գերմանացիները գիտեյին, թե մենք ի՛նչ ենք անում, վորովհետև նրանք բացել եյին Ֆրանկլինյուլի ամբողջ կազմակերպությունը, ինչպես նաև ուրիշ շատ կազմակերպություններ: Այդ պատճառով, նրանց գաղտնի վոստիկանության ձեռքերը շարունակ պտտվում եյին ճանապարհի շուրջը և հետևում այն ամեն մի տան, վորտեղ իր համար ապաստարան կարող էր գտնել դիտողը:

Յերբ Բերլենի պես մի գործակալ բջջի կազմակերպման էր ձեռնարկում, ապա գլխավոր դժվարությունն անմիջապես յերկաթուղագծի մոտ ապրող գործակալներ գտնելն էր: Այսպիսի մի տան մեջ նոր անձնավորության տեղավորելը նշանակում էր առաջացնել գերմանացիների կասկածը: Ուստի, վորպես կանոն, հարկ էր լինում մշտական բնակիչներից վորևէ մեկին համոզել, վոր նա կատարի այդ ծառայությունը: Այդ անելու համար կամ ինքը պետք է բավականաչափ ծանոթ լիներ տվյալ անձնավորության հետ՝ փոխադարձ վստահություն ձեռք բերելու համար, կամ թե պետք էր բանակցություններ վարել ընդհանուր ընկերների միջոցով: Այս տեսակետից մեզ շատ

ոգտակար էր լինում Մորոն, քանի վոր յերկաթուղու ծառայողները սովորաբար ապրում են յերկաթուղագծերին մոտ, և նրանց նախկին պետի նամակները բավական եյին՝ լիակատար վստահություն ստեղծելու համար:

Դիտողությունը պետք է արվեր յերկու հերթով, և շատ հաճախ այդ աշխատանքը կատարում եյին մարդ ու կին: Նրանք պետք է հոգ տանեյին, վոր գիշերն իրենց տանը լույս չերևա և ցերեկը գծերը դիտելու պահին նրանց չնկատեն պատուհանի մոտ: Այդ աշխատանքը միորինակ էր, և վորպեսզի կարելի լիներ գիշեր ու ցերեկ հետևել անցնող գնացքներին՝ նշանակելով յուրաքանչյուր գնացքի կազմը, նույնիսկ այն դեպքերում, յերբ միայն մթերապաշար կամ ռազմագույք էր փոխադրվում, դրա համար պահանջվում էր գործին մեծագույն նվիրվածություն և ազնվություն:

Գնացքների կազմը նշանակվում էր կրճատումներով. «պլ» — նշանակում էր սովորական ապրանքային վագոն անասունների համար կամ ջերմավագոն, «վ»–ն նշանակում էր մարդատար վագոն, «հարթ պլ.» պլատֆորմներ, «բարձըր պլ.»— բաց պլատֆորմներ պատերով, «ծածկվ. պլ.»— բրեզենտով ծածկված պլատֆորմներ: Հետևակ զորք փոխադրող գնացքը նշանակվում էր այսպես. «10.15, 1 վ. սպա, 33 պլ. զինվոր, 3 պլ. ձի և 6 հարթ պլ.»: Հրետանային զորամասը կարող էր ունենալ հետևյալ կազմը. «1 վ. սպա, 10 պլ. զինվոր, 20 պլ. ձի, 4 հարթ պլ. թնդանոթ և 8 հարթ պլ. ամբարկղ»:

Որինակ, դիվիզիայի էշելոնները միշտ կարելի յեր տարբերել լրացումների էշելոններից կամ արձակուրդավորների կամ արձակուրդից վերադարձողների էշելոններից:

Կռվող զորամասեր տեղափոխող գնացքները միշտ իրար հետևից գնում եյին անընդհատ հոսանքով, վորովհետև դիվիզիաները սովորաբար փոխադրվում եյին վորպես մի ամբողջություն: Պատերազմի սկզբին հետևակ դիվիզիա փոխադրելու համար հիսուներկու գնացք էր պահանջվում, բայց ժամանակի ընթացքում զումարտակները հաճախ կրճատվում եյին 1000–ից մինչև 600 մարդ և, այսպիսով,

դիվիզիայի փոխադրության համար հաճախ յերեսունից-քառասուն գնացք բավականացնում եր: Որպես կանոն, մի դիվիզիա փոխադրելու համար որական անցնում եր ութից մինչև տասներկու գնացք, իսկ հարձակման պատրաստվելու ժամանակ մի դիտող պոստից որական անցնում եր մինչև քսան գնացք:

Մեջընդմեջ անցնում եյին առանձին եշելոններ ծանր թնդանոթներով, կամրջանավերով (պոնտոն) կամ վորևե ուրիշ զորեղացնող զորամասերով:

Արևելքից արևմուտք կամ արևմուտքից արևելք, կամ թե արևմտյան ճակատի մի հատվածից մյուսը փոխադրվող դիվիզիայի՝ հանդուցակայանով անցնելը սովորաբար չորսից մինչև վեց օր եր պահանջում: Ինչքան մեծ լիներ այն տարածությունը, վոր պետք ե անցներ դիվիզիան, այնքան ավելի յերկար եր տևում յերկու առանձին գնացքների միջև ընկած ժամանակամիջոցը:

Զինվորական գնացքի՝ արևմտյան ճակատից դեպի արևելյան ճակատ անցնելը 106 ժամ եր տևում, մինչդեռ յետ վերադառնալիս գնացքի համար 127 ժամ եր պահանջվում: Ռուսական ճակատից մեկնող զորքերի համար ավելորդ ժամերը ծախսվում եյին ռուս-գերմանական սահմանի վրա յեղած հատուկ ախտահանիչ կայաններում կատարվող ախտահանության համար: Առանձին եշելոնների փոխադրությունը մեզ քիչ եր հետաքրքրում, բայց յեթե եշելոնների փոխադրությունն անընդհատ շարունակվեր մեկ կամ յերկու շաբաթ, և այն էլ շարային զորամասերով, ապա այդ՝ պատրաստվող հարձակման համար ուժեր կենտրոնացնելու պարզ նշան եր հանդիսանում:

Արձակուրդավորներ փոխադրող գնացքները նույնպես իրենց նշանակությունն ունեյին: Հարձակման պատրաստվելու դեպքում արձակուրդավորներով բեռնավորված գնացքները դադարեցվում եյին: Այդ նշանից մենք իմանում եյինք, վոր ինչ-վոր մի բան ե պատրաստվում:

Լրացումներ փոխադրող գնացքներն արժեքավոր նշանակություն ունեյին այն տեսակետից, վոր գերմանացիների կրած կորուստներն եյին ցույց տալիս: Գործակալները

412—3

խնամքով նշանակում էին մարդկանց մոտավոր տարիքը, որովհետև այդ մեզ հնարավորություն էր տալիս հաշվելու Գերմանիայի ունեցած մարդկային ռեզերվները: Ժամանակի ընթացքում որպես լրացումներ փոխադրվում էին որոշված սահմաններից տարիքով ավելի մեծ կամ ավելի երիտասարդ մարդիկ, ըստ–որում նրանց թիվը շարունակ աճում էր:

Զինվորական գնացքներին որպես լրացում՝ լինում էին նաև մթերապաշար և ռազմադույք փոխադրող գնացքներ: Այս գնացքներին վերաբերող տեղեկությունները մեզ չէին հետաքրքրում, բայց մենք դրանք պահանջում էինք գործակալներից, քանի որ այդ բանը վերջիններիս ստիպում էր շարունակ արթուն լինել:

Խոշոր կազմակերպության առկայության դեպքում դիտողներից զեկուցագրերը վերցվում էին ամեն օր, այս գրամեքենայով արտատպվում էին բարակ թղթի վրա կամ գրվում տուշով՝ գծագրի գրչածայրով: Զարմանալին այն էր, որ մենք շատ քիչ սխալներ էինք գտնում, և ես չեմ հիշում մի դեպք, որ զեկուցագրերը սխալ լինելու պատճառով ստիպված լինեինք հրաժարվել Ֆրանսիայի կամ Բելգիայի օկուպացիայի ենթարկված տերիտորիայում աշխատող որևէ գործակալից:

Շատ կարևոր էր, որ դիտողները ճանաչեին գնացքներով անցնող զորամասերը. այդ գործը դժվարանում էր նրանով, որ գերմանացիները պոկում կամ ծածկում էին կոճականցքերի և ուսադիրների վրա եղած ծածկագրերը (շիֆրովկա), իսկ դրանք միակ նշաններն էին՝ անմիջական դիտողության միջոցով զորամասերը ճանաչելու համար: Այդ ինֆորմացիայի համար մեզ մնում էր միշտ ավելի և ավելի հույս դնել գործակալների բարեխղճության և ճարպկության վրա, որոնք կարող էին երկաթուղային կայարաններում խոսակցության բռնվել զինվորների հետ, կամ թե հույս դնել մեր «ֆլանյորների» վրա, որոնք կարող էին հետևել զորամասերին այն ժամանակ, երբ նրանք հանգստի գոտիներում ցած էին իջնում գնացքներից:

«Ֆլանյորների» խնդիրներից մեկն էլ մի բնակված կե–

տից դեպի մյուս կետն անցնելն էր՝ առանց իր վրա հրավիրելու գերմանական գաղտնի ոստիկանության ուշադրությունը: Նրանք մեր միակ միջոցն էին հանդիսանում՝ հանգստի տարբեր գոտիներում գերմանական գնդերի և դիվիզիաների համարները և կատեգորիաները վորոշելու համար: Հանգստի գոտիները պարզորոշ կերպով սահմանազատված էին, վորովհետև նրանք բոլորն էլ մտնում էին հանգրվանային ռայոնի մեջ, վորն ընդգրկում էր ամբողջ Ֆլանդրիան և Բելգիայի այն մասը, վոր սահմանակից էր Ֆրանսիային: Բնակված կետերի այն բոլոր տները, վորտեղ կարող էին տեղավորվել զորքերը, անցկացված էին հատուկ ցուցակների մեջ: Այդ իսկ պատճառով, յերբ մի դիվիզիան հեռանում էր, մյուս դիվիզիայի համար նրա տեղը գրավելն ավելի հեշտ էր, քան նոր բնակարաններ գտնելը: Սպաները կարող էին ուղղակի գնալ իրենց բնակարանները, հրետավորները գիտեին, թե վորտեղ պետք է գտնել ամենահարմար շենքեր ամբարկղների և այլ ռազմագույքերի համար:

Գերմանական դիվիզիաների հանգստյան վորոշակի գոտիների գոյությունը մի կողմից հեշտացնում էր մեր գործակալների աշխատանքը, բայց մյուս կողմից էլ դժվարացնում էր, վորովհետև այդ բանը հնարավորություն էր տալիս գերմանացիներին ունենալ ոստիկանական մնայուն անձնակազմ, վորը ճանաչելով բոլոր տեղական բնակիչներին՝ իսկույն նկատում էր նոր անձնավորության ներկայությունը կամ մշտական բնակչի համար անսովոր վորևէ վարմունքը: Այս գոտիներում քաղաքացիական բնակչությանն ավելի խիստ էին հետևում, քան ուրիշ վայրերում:

Պատերազմի սկզբին գերմանական զորագնդերի համարները վորոշելը հեշտ էր, վորովհետև զորագնդի համարը ուսադիրների վրա գրված էր լինում: Հետևակները կրում էին կարմիր յեզրերով ուսադիրներ, հրետավորները՝ սև յեզրերով, և այլն:

Պատերազմի վերջին տարիներին ուսադիրները ծածկված կամ հանված էին, բայց մեր այն գործակալները,

վորոնք մտնում էյին գերմանական զորքերի մեջ, չարունակում էյին դյուրությամբ վորոշել դիվիզիաների և զորագնդերի համարները: Զինվորները, մանավանդ սաքսոնացիները, ընկերասեր և զրուցասեր էյին: Գերմանիայի զանազան մասերից, օրինակ, Բավարիայից, Սաքսոնիայից և այլ տեղերից յեկած զինվորները տարբերվում էյին գլխարկների վրա յեղած կոկարդներով: Այդ մեզ չեր հետաքրքրում, քանի վոր մենք գիտեյինք, թե յուրաքանչյուր զորագունդ Գերմանիայի վո՛ր մասումն է կազմվել: Այսպես, օրինակ, մենք գիտեյինք, վոր 25-րդ հետևակ գունդը մտնում եր 8-րդ կորպուսի (15-րդ և 16-րդ դիվիզիաների) կազմի մեջ, և վոր 8-րդ կորպուսի օկրուգը տեղադրված է Մերձհռենոսյան մարզում:

Յերբ մենք հանդիպում էյինք 25-րդ զորագնդի մի գումարտակի, ապա առանց վորոնումների էլ գիտեյինք, վոր մնացած յերկու գումարտակներն էլ գտնվում են միևնույն շրջանում: Բրիտանական բանակում հարկավոր կլիներ հետախուզել յուրաքանչյուր առանձին գումարտակը, վորովհետև մի զորագնդի յերեք գումարտակները հաճախ մտնում էյին յերեք բոլորովին տարբեր դիվիզիաների կազմի մեջ:

Մշտական բանակի կամ նախապատերազմյան դիվիզիաների (այն դիվիզիաների նման, վորոնց մասին յես նոր հիշատակեցի) կազմը մեզ հայտնի յեր պատերազմից առաջ, սակայն հենց պատերազմի սկզբին գերմանացիներն սկսեցին նոր դիվիզիաներ կազմել: Այդ պատճառով անհրաժեշտ եր լրացուցիչ ինֆորմացիա հավաքել կամ գերիներին հարցուփորձ անելու միջոցով կամ գաղտնի ծառայության գործակալների օգնությամբ: Այս միջոցով բրիտանական գլխավոր զորակայանն աստիճանաբար կազմեց «Շագանակագույն գիրքը», վորտեղ ցույց եր տրված գերմանական բանակի յուրաքանչյուր դիվիզիայի կազմը:

Ունենալով այդ տեղեկությունները՝ պահանջվում եր միայն իմանալ վորոշ գոտում դասավորված գերմանական մի վորևէ հետևակ գնդի համարը, վորպեսզի հնարավոր լիներ յերևան հանել ամբողջ դիվիզիան: Մեզ համար հեշտ

ծը հրահանգներ տալ «Փլանյորներին», թե նրանք ինչպիսի զորամասեր պետք է փնտրեյին, վորովհետև գերմանական դիվիզիայի կազմակերպումը չափազանց հասարակ եր: Պատերազմի սկզբում գերմանական բանակային կորպուսը բաղկացած եր յերկու դիվիզիայից, յուրաքանչյուր դիվիզիան — չորս հետևակ գնդից, դաշտային հրետանու յերկու գնդից (վորոնք իրենց հերթին բաղկացած եյին իննը թնդանոթային և յերեք հաուբիցային մարտկոցից), յերեք հեծելավաշտից, մեկ կամ յերկու սակրավոր վաշտից, կամրջային պարկից և պատգարակիր սանիտարների մեկ կամ յերկու վաշտից: Յուրաքանչյուր հետևակ գունդ բաղկացած եր յերեք գումարտակից և դաշտային հրետանու ամեն մի գունդը՝ յերկու կամ յերեք դիվիզիոնից, վորոնք, իրենց հերթին, կազմված եյին յերկու կամ յերեք մարտկոցից՝ յուրաքանչյուրը վեց թնդանոթով: Դիվիզիայի ընդհանուր թիվը հավասար եր 20 հազար մարդու, բայց ժամանակի ընթացքում այդ թիվն աստիճանաբար ընկավ, մինչև վոր հասավ 12 հազարի, իսկ հետևակ դիվիզիայի կազմը պակասեց՝ չորսից իջնելով մինչև յերեք գնդի:

Բանիմաց, գործունյա «Փլանյորն» աշխատում եր սիստեմատիկորեն և չեր հանգստանում, մինչև վոր նրան չըհաջողվեր ճանաչել բոլոր զորամասերը: Մենք, մեր հերթին, ստացած տվյալները համեմատում եյինք «Ծաղանակայուն գրքի» հետ, վորը վոչ միայն վերահսկողություն եր ապահովում, այլև հաճախ հնարավորություն եր տալիս վորոշելու դիվիզիայի կազմի մեջ յերբեմն տեղի ունեցող փոփոխությունները: Մեր լայնածավալ կազմակերպության մեջ «Փլանյորների» զեկուցագրերը հավաքվում եյին շաբաթը յերկու անգամ, գրամեքենայով արտատպվում եյին և այնուհետև հանձնվում մեզ՝ գնացքներին հետևող գործակալների զեկուցագրերի հետ միասին: Ռոտտերդամում, հետևելով զանազան հանգուցակայանների վրայով կատարվող զորքերի յերթևեկությանը, մենք միաժամանակ ուսումնասիրում եյինք «Փլանյորների» զեկուցագրերը և հաճախ կարողանում եյինք հետևել դիվիզիային մինչև նըրա հանգստյան գոտին և այնտեղ արդեն իմանալ նրա համարը:

ՀԵՏԱԽՈՒՅԶ ՍԵՆԱՏՈՐԸ

Ցես պետք է խոստովանեմ, վոր մինչև բելգիական սոցիալիստական կուսակցության և նրա ղեկավարների հետ անձնական ծանոթություն ստեղծելս յես շատ աղոտ և աղճատված գաղափար ունեյի այդ կուսակցության մասին: Կուսակցությունը հազարավոր հետևորդներ ուներ Բելգիայի վալլոնական մասում, բայց նրա հենարանը Ֆլանդրիան եր, գլխավորապես՝ Անտվերպենը: Դրա հետևանքով նույնիսկ բելգիացիները, ինչպես և յես, սոցիալիստներին շփոթում եյի Ֆլամանդական ակտիվիստների — ռադիկալ խմբի հետ, վորը ձգտում եր Ֆլանդրիան անջատել Բելգիայից: Նրանք մեծ դժվարություններ եյին ստեղծում սոցիալիստների և հայրենասիրաբար տրամադրված Ֆլամանդացիների հսկայական մեծամասնության համար և գենք եյին դարձել գերմանացիների ձեռքում, վորոնք աջակցում եյին այն ամեն մի շարժմանը, վորը նպաստում եր Բելգիայի Ֆլամանդական և վալլոնական մասերի միջև պառակտում առաջացնելուն: Ֆլանդրիայի պաշտոնական լեզուն Ֆրանսերենի փոխարեն Ֆլամանդերենն եր հայտարարված: Գենտի համալսարանն ընդունեց ցայտուն կերպով արտահայտված Ֆլամանդական բնույթ և սկսեց տպագրել գերմանացիների կողմից ղեկավարվող լայն չափով տարածված Ֆլամանդական թերթ, վորն անջատողական և պարտվողական գաղափարներ եր քարոզում: Ակտիվիստները փորձում եյին ստեղծել Ֆլամանդական անկախ պետություն, իսկ գերմանացիները հույս ունեյին, վոր ապստամբությունը մի շարք դժվարություններ կստեղծի Բելգիայի համար:

Հույս ունենալով սոցիալիստական կուսակցությունը գրավել նման աշխատանքի մեջ՝ գերմանացիները, անկասկած, փորձում եյին իրենց կողմը գրավել բելգիական սոցիալիստներին: Գերմանական իշխանությունները մասների

արանքով էին նայում կամ աշխատում էին չնկատել սոցիալիստների գործունեությունը, որպիսին ծանր հանցագործություն կհամարեին, եթե այդ գործունեությունը հանդես բերվեր ավելի պահպանողականորեն տրամադրված բելգիացիների կողմից: Նրանք սոցիալիստական լիդերներին տալիս էին մի շարք այնպիսի արտոնություններ, ինչպես, օրինակ, ամբողջ երկրում անսահմանափակ չափով երթևեկելու իրավունք, որոնցից չէին օգտվում մյուս բելգիացիները: Այդ իսկ պատճառով շատ բելգիացիներ, գլխավորապես վալլոնցիները և կաթոլիկական կուսակցության անդամները, սոցիալիստների փոխարեն հակառակորդներն էին և ամեն մի առիթ օգտագործում էին նրանց որպես «գերմանոֆիլներ» վարկաբեկելու համար:

Բելգիական փախստականների պատմածների ազդեցությամբ ես սոցիալիստների դեմ էի տրամադրված, բայց և այնպես համաձայնեցի հանդիպել Կամիլլ Հյուիսմանսի հետ, որը համարվում էր «պացիֆիստ», և որը Վանդերվելդեի հետ միասին սոցիալիստական կուսակցության ամենախոշոր լիդերներից մեկն էր: Նա հենց նոր էր վերադարձել Հավրից և մի ինչ-որ պատճառով գտնվում էր Հոլանդիայում:

Երբ ես Հաագայում Հյուիսմանսին հանդիպեցի, նրան ուղեկցում էր Բելգիայից վերջերս եկած ինչ-որ մի մարդ, որին նա ինձ ներկայացրեց որպես սենատոր Կոլլո: Կոլլոն սենատոր էր եղել պատերազմից առաջ, իսկ այժմ սոցիալիստական կուսակցության մեջ բարձր պաշտոն էր գրավում: Հյուիսմանսի հետ բանակցություններ վարելու նպատակով նա գերմանացիներից անցագիր էր ստացել երեք օրվա համար:

Երևակայեցեք իմ զարմանքը, երբ Կոլլոն Հյուիսմանսի ներկայությամբ առաջարկեց Բելգիայում կազմակերպել գնացքներին հետևելու գործը, եթե ես կկարողանամ զեկուցագրերի հավաքումը կազմակերպել Անտվերպենում և Լյեժում: Նա ինձ հայտնեց, որ ինքը բելգիական բոլոր սոցիալիստական կոոպերատիվ ընկերությունների գլուխ է կանգնած և, դրա շնորհիվ, կապեր ունի համա-

րյա բոլոր քաղաքներում ու ավաններում: Ահագին նշանակություն ուներ և այն հանգամանքը, որ նա ամբողջ երկրում ազատ երթևեկելու թույլտվություն ուներ: Այս տարիքավոր սենատորի անկեղծությունը վայրկենապես փարատեց իմ այն բոլոր կասկածները, որոնք առաջացել էին սոցիալիստների մասին ունեցած իմ կանխակալ կարծիքի պատճառով: Ես հասկացա, որ այդ մի հիանալի առիթ էր, և կառչեցի դրանից: Մենք պայմանավորվեցինք հաջորդ օրը հանդիպել մի մասնավոր տան, որտեղ ես կարողանայի Կոլլոյին հրահանգներ տալ մեր պահանջելիք ինֆորմացիայի մասին և տալ նրան Անտվերպենի մի «փոստարկղի» հասցե, որին նա կարողանար իր զեկուցագրերը հանձնել:

Կոլլոյի հետ ունեցած վերջին տեսակցությունից հետո ես Անտվերպենից մի զեկուցագիր ստացա: Անտվերպենի այն «փոստարկղը», որի անունն ու հասցեն հայտնել էի Կոլլոյին, ձերբակալված էր, իսկ սենատորը Բելգիա պետք է վերադառնար: Ես միայն այն գիտեի, որ նրա անցագրի ժամկետը լրանում է հաջորդ օրը և նա պետք է մեկներ վաղ առավոտյան գնացքով: Մենք նրանից բաժանվեցինք ութ կամ ինը ժամ առաջ, և նա կարող էր գտնվել որևէ տեղում Մաաստրիխտից մինչև Հաագա:

Ցերեկոյան ժամը տասնմեկն էր, և ես անմիջապես մեկնեցի Հաագա: Մոտս ունեի այն տան հասցեն, որտեղ մի քանի ընկերների հետ ապրում էր Կամիլ Հյուիսմանսը: Բարեբախտաբար, Ռոտտերդամը Հաագայի հետ միացնող էլեկտրական գնացքը դեռ երթևեկում էր, և կեսգիշերին ես արդեն կանգնած էի այդ տան դռան մոտ և ուժգին զանգահարում էի:

Ցես իմացա, որ Կոլլոն դեռևս Հաագայումն է, և որ Հյուիսմանսը նրա հետ պետք է տեսակցեր առավոտյան ժամը յոթին: Կոլլոյին հանձնելու համար ես նրան տվի Անտվերպենի մի նոր «փոստարկղի» հասցեն և խիստ դժկամությամբ հաղորդեցի նրան մեր գործակալի ձերբակալության լուրը:

Ցես սկսեցի լուրջ կերպով կասկածել, թե Կոլլոն կը-

կատարի՞ արդյոք այդ աշխատանքը։ Զգում էյի, որ նման լուր հաղորդելուց հետո շատ համարձակ մարդ պետք է լինել այդ ուղին շարունակելու համար։ Նա կատարում էր հասարակական ֆունկցիաներ, ուներ ընտանիք, մոտ վաթսուն տարեկան էր— մի տարիք, որի ժամանակ մարդկանց մեծ մասն ավելի շուտ խուսափում է արկածներից, քան փորձում այդպիսիները։

Սակայն երկու շաբաթից հետո ես ստացա նրա առաջին զեկուցագիրը։ Զեկուցագիրը հաղորդում էր, որ Լյեժում նրա կազմակերպած չորս պոստերը հետևում են գնացքներին։ Այդ պոստերը գիշեր ու ցերեկ հետևում էյին գնացքներին և տալիս էյին Լյեժի—Բելգիայի այդ ամենակարևոր հանգուցային կայանի վրայով զորքերի փոխադրման մանրամասն պատկերը։

Գերմանիայից դեպի արևմտյան ճակատը, Վերդենի և ծովի միջև, ընդամենը երկու մեծ երկաթուղային գծեր էյին աշխատում, մեկը Լյեժի, իսկ մյուսը՝ Լյուքսեմբուրգի հերցոգության վրայով։ Այդ չորս պոստերը, որոնք տեղեկություններ էյին հաղորդում Լյեժ—Բրյուսել, Լյեժ—Նամյուր, Լյեժ—Վերվյե գծերով և Ուրտ գծով տեղի ունեցող բոլոր երթևեկությունների մասին, դաշնակիցներին չափից ավելի կարևոր ինֆորմացիա էյին տալիս։ Այնուհետև Նամյուրում կազմակերպվեցին ևս չորս պոստեր, որոնք ընդգրկում էյին այդ հանգուցակետի վրայով՝ Նամյուր—Մոնս, Նամյուր—Արլոն, Նամյուր—Դինան և Նամյուր—Բրյուսել գծերով տեղի ունեցող ամբողջ երթևեկությունը։ Հաջորդ կենտրոնը Բրյուսելն էր։ Այստեղ Կոլլոն կազմակերպեց չորս պոստ՝ Բրյուսել—Գենտ, Բրյուսել— Հալ, Բրյուսել— Նամյուր և Բրյուսել—Լուվեն գծերի վրա։ Այս բոլոր պոստերի, Լուվենում Բերգենի կազմակերպած պոստի և որպես պահեստի ու վերահսկիչ պոստեր կազմակերպված մի քանի ուրիշ անկախ պոստերի շնորհիվ մենք ոչ միայն կարողանում էյինք հետևել դեպի Բելգիա և Բելգիայից դեպի Լյեժ կատարվող զորքերի ամեն մի տեղաշարժմանը, այլև Բրյուսելի և Նամյուրի պոստերի օգնությամբ մենք կարող էյինք ասել, թե ճակա-

ու դեպի ո՛ր տեղամասն են ուղևորվում զորքերը կամ ճակատի ո՛ր տեղամասից են գնում նրանք:

Գնդապետ Ոպպենհայմը դադարեց հետախուզության անգործունեությունից գանգատվելուց: Վերոհիշյալ փաստաթղթերին վորպես լրացում յես նրան ուղարկում եյի նաև Գերմանիայից ստացված զեկուցագրեր և գերմանական դասալիքների հարցուփորձերի արդյունքները,—վերջին ծառայությունը յես կազմակերպել եյի վերջերս:

Գործերի այսպիսի դրությունը տևեց վեց ամիս: Յեթե Կոլլոն չեր ավելացնում պոստերի թիվը, ապա դա մեր հանցանքն եր: Մենք զգուշություն եյինք քարոզում, վորովհետև նրա ղեկավարությամբ աշխատում եյին մոտ յերեսուն գործակալ, իսկ մենք գիտեյինք, վոր ամեն մի նոր պոստ ուժեղացնում եր հայտաբերվելու վտանգը: Մենք աշխատում եյինք Նամյուրում ստեղծել սեփական «փոստարկղ» մեր սեփական սուրհանդակով, վորը Նամյուրից զեկուցագրեր պիտի տաներ մինչև Վիզեյի մոտ յեղած սահմանը, և մտադրվել եյինք այդ կապը դնել նրա տրամադրության տակ՝ Մոնսի շրջանի բոլորովին անկախ կազմակերպության համար (Մոնսի շրջանից մենք պատրաստվում եյինք սողոսկել դեպի Ֆրանսիայի օկուպացիայի յենթարկված հողամասը), յերբ հանկարծ նրա ամբողջ կազմակերպությունը տապալվեց:

Այդ հին պատմություն եր. սկզբում բռնվեց Անտվերպենի «փոստարկղը», իսկ հետո գերմանական գաղտնի վոստիկանությունը թակարդ լարեց զեկուցագրեր փոխադրող սուրհանդակին բռնելու համար: Մենք իմացանք, վոր այդ սուրհանդակը ինքը Կոլլոն եր:

Կոլլոն մահապատժի չենթարկվեց: Նա իր կյանքը պարտական է սոցիալիստների միջամտությանը: Վանդերվելդեն խնդրել եր չեզոքական մինիստր-նախագահ՝ սոցիալիստ Բրանտինգին՝ դիմել Շայդեմանին. և գերմանացիները, հետևելով սոցիալիստների[1] հետ խաղ անելու իրենց

1) Խոսքը վերաբերում է, ի հարկե, «Նորին մեծության սոցիալիստներին» (ԽՄԲ.).

քաղաքականությունը, փոխեցին մահվան դատավճիռը և այն փոխարինեցին ցմահ բանտարկությամբ:

Հաշտություն կնքելուց հետո, յերբ յես հանդիպեցի Կոլլոյին Բրյուսսելում և հարցրի նրան, թե ինչու նա իրեն վարկաբեկում եր սուրհանդակի պարտականություններ կատարելով, նա առանց վորևե կեղծ հուզմունքի պատասխանեց, վոր այդ ամենավտանգավոր ֆունկցիան եր իր կազմակերպության մեջ և վոր այդ պատճառով նա ինքն անձամբ եր կատարում այդ ֆունկցիան: Նա ավելացրեց, վոր յեթե ինքը բռնվելու լիներ, քիչ հավանականություն կար, վոր մատներ իր ընկերներին, վորովհետև գերմանացիները, սոցիալիստների հետ կապ ունենալու պատճառով, չեյին համարձակվի տանջանքների յենթարկել իրեն: Վերջապես, նա գտնում եր, վոր ամբողջ յերկրով մեկ յերթևեկելու թույլտվություն ունենալով՝ նա վորևե մի ուրիշից ավելի քիչ չափով կասկածներ կառաջացներ:

Ծերունու մատուցած ծառայությունների համար բելգիական թագավոր Ալբերտը նրան նշանակեց պետական քարտուղար, իսկ բրիտանական կառավարությունը պարգևատրեց Բրիտանական կայսրության շքանշանով:

Ինչ վերաբերում է գնացքներին հետևող ծառայությանը, ապա նա շարունակում եր գործել, վորովհետև մինչ այդ Կոլլոյի բոլոր պոստերը փոխարինված եյին նորերով:

ԿԱՊԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐՆ ՈՒ ՅԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ ՅԵՎ ԿԵՂԾ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ

Սահմանն անցնելը մեզ համար ամենադժվար խնդիրն եր: Այդ միաժամանակ ամենավտանգավոր խնդիրն եր մեր գործակալների համար: Գերմանական գաղտնի վոստիկանությունն իր բոլոր ուժերը կենտրոնացնում եր սահմանամերձ գոտում: Ինչպես մենք, այնպես ել նա գիտեր, վոր տեղեկությունները վոչ մի արժեք չունեն, քանի դեռ նրանք Հոլլանդիա չեն ընկել: Բելգիայի և Հոլլանդիայի միջև ըն-

կած սահմանը մյուս սահմաններից ավելի հեշտությամբ էր դիտողության յենթարկվում, վորովհետև իրենից ներկայացնում էր վոչ միայն մի վորոշակի գիծ, ուր կարելի յեր կենտրոնացնել դիտողությունը, այլ նաև այստեղ կարելի յեր ելեկտրալար գցել և ժամապահների մի խիտ շղթա կանգնեցնել, վորոնցից յուրաքանչյուրը կարող էր յերկու կողմից էլ տեսնել իր ընկերներին:

Յես արդեն նկարագրել եմ ուղեկցողներին, բրակոնյորների (վորսագողերի) տիպի այդ խիզախ մարդկանց, վորոնք մութ գիշերով, ուսերին ձեռնոցներ և գուլպաներ հագած՝ անցնում եյին սահմանն այն պահին, յերբ ժամապահը գտնվում էր իր հսկողության հանձնված տեղամասի ամենահեռավոր ծայրում, և վորոնք վտանգավոր բոպեյին միշտ պատրաստ եյին ատրճանակ կամ դանակ գործադրելու:

Ամենաճարպիկ գործակալ-ուղեցույցը Շարլ Վիլլեկենսն էր, քսան հինգ տարեկան ուժեղ և մկանեղ մի յերիտասարդ: Նա Ֆլամանդացի յեր, ծնված Կամպլին քաղաքում: Այստեղ ապրում եյին այնպիսի մարդիկ, վորոնք խաղաղ ժամանակ լրացնում եյին հոլլանդական և բելգիական Լիմբուրգի միջև ընկած սահմանից ապրանքներ փոխադրող մաքսանենգների շարքերը:

Վիլլեկենսը յերեք տարի շարունակ ամիսը մի անգամ կանոնավորապես անցնում էր սահմանը և ապրում էր Էյնդհովենում, Հոլլանդիայում: Գերմանացիները շատ լավ իրազեկ եյին նրա գործունեյությանը, վորովհետև նա քիչ թվով փախստականներ չեր փոխադրել Հոլլանդիա, իսկ այդ փախստականները միշտ չէ, վոր բավական գաղտնապահ եյին մնում: Բայց գերմանացիներին չհաջողվեց նրան բռնել: Նա օձաձկան նման անլուսին գիշերներին սողում էր սահմանի վրայով, իսկ հետո թփուտները և բազմաթիվ ընկերները թաքցնում եյին նրան գերմանական գաղտնի վոստիկանությունից:

Կային Կամպլինցի ուրիշ Ֆլամանդական ուղեկցողներ էլ, վորոնք ունեյին ամեն տեսակի մականուններ, ինչպես, օրինակ՝ «Աղվես», «Պատլիկ» և այլն: Մենք յերբեմն ող-

տագործում էյինք նրանց ծառայությունները, բայց յես բնավ չէյի վստահում նրանց: Նրանք ամենից առաջ ձգտում էյին հարստանալու, և յես գիտեյի, վոր նրանք վորպեսզի սահմանն անցկացնեն յերկու կամ յերեք այնպիսի փախստականների, վորոնք նրանց մարդագլուխ վճարեն 500-ից մինչև 1000 ֆրանկ, հենց դրա համար նրանք կարող էյին վտանգել մեր գործակալների կյանքը:

Վիլլեկենսն ուրիշ խառնվածքի տեր մարդ եր: Մեզ մոտ ծառայության մտնելով՝ նա հրաժարվեց փախստականներ փոխադրելուց: Սահմանն անցնելը նրա համար զվարճություն եր, այդ բանը հաճույք եր պատճառում նրան: Նա կարևոր դեր եր խաղում մեր աշխատանքում, վորովհետև մեր բոլոր լավագույն գործակալներին Բելգիա յեր հասցնում:

Զեկուցագրեր ուղարկելու գործում մենք հազվադեպ էյինք ոգտվում ուղեկցողների ծառայություններից, նրանց ոգնությանն էյինք դիմում միայն այն դեպքերում, յերբ ուրիշ վոչ մի միջոց չէյինք ունենում մեր տրամադրության տակ: Սահմանի վրայով կապ հաստատելու հիմնական մեթոդը լարի վրայից զեկուցագրեր փոխադրելն եր այն պահին, յերբ գերմանական ժամապահները թուլացնում էյին հսկողությունը: Այդ նպատակի համար սովորաբար ոգտագործում էյինք այն գյուղացիներին, վորոնք սահմանի յերկու կողմի վրա էլ իրենց արտերն էյին մշակում: Նրանք իրավունք ունեյին լարի մոտերքը գտնվելու, ուստի և իրենց վրա չէյին հրավիրում ժամապահների ուշադրությունը: Այս յեղանակը հաստատ եր թվում, բայց իրականում շատ դժվար եր, վորովհետև գերմանական գաղտնի վոստիկանությունը լինում եր ամեն տեղ և շարունակ ըղգաստ ու արթուն եր: Դժվար եր նաև ստիպել բելգիական գյուղացուն, վոր նա հավատ ընծայի իր հոլլանդացի հարևանին, վորովհետև նա գիտեր, վոր յեթե ինքը բռնվի, կգնդակահարվի: Համենայն դեպս զեկուցագրեր փոխադրելու այս յեղանակն զգալի չափով ավելի լավ եր, քան գործակալների միջոցով սահմանի վրայից փոխադրելը, քա-

նի վոր դա գիշերային բացարձակ մթություն չէր պահանջում և կարող էր իրականացվել կանոնավորապես:

Բացի այս յեղանակից, մենք ոգտագործում եյինք մի շարք ուրիշ յեղանակներ ևս, ինչպես, որինակ, մակույկավարներին, վորոնք մթերապաշար և ալյուր եյին տանում ամերիկյան և հոլլանդական բարեգործական կազմակերպություններին, յերթևեկում եյին Բելգիայի բազմաթիվ ջրանցքներով, թափանցելով նույնիսկ Ֆրանսիական բռնագրավված մարզերը: Կապի այս յեղանակն անչափ արժեքավոր էր հեռու գտնվող կետերի, ինչպես որինակ՝ Կուրտրեյի հետ հարաբերություն պահպանելու համար: Այդ յեղանակով մենք կապ եյինք պահպանում հավատարմատար անձնավորությունների հետ, վորոնց հասցեները մեզ տվել եյին փախստականները: Հաճախ ստեղծվում եյին խոշոր կազմակերպություններ, վորոնք իրենց սեփական սուրհանդակներին ուղարկում եյին Բրյուսելլի և Անտվերպենի մեր «փոստարկղներին»:

1916 թվականի սկզբում մեզ վիճակվեց հույս դնել այդ մակույկավարների վրա՝ Անտվերպենի մեր «փոստարկղից» զեկուցագրեր ստանալու համար: Անտվերպենի նավահանգստի տերը—մեր գործակալներից մեկը—զեկուցագրեր էր հավաքում և հանձնում այն մակույկավարներին, վորոնց նա վստահում էր: Պատերազմի ժամանակ այդ մակույկավարները մեծ հերոսություն եյին հանդես բերում: Նրանք վտանգի եյին յենթարկում իրենց կյանքը, ինչպես նաև իրենց մակույկները՝ ամբողջ ընտանիքի համար ապրուստ ճարելու այդ միակ միջոցը: Նրանցից վոմանք բռնվեցին, վոմանց էլ հաջողվել է հրաշքով ազատվել: Մի անգամ նրանցից մեկը, հանկարծակի խուզարկության յենթարկվելով՝ միակ միջոցն էր համարել զեկուցագրերն այրել վերև բարձրացրած ձեռքերի մեջ: Նրան ուշի-ուշով խուզարկել եյին, բայց զեկուցագրերը չեյին գտել:

Գնդակահարելու և սեփականությունից զրկելու սպառնալիքն ահարկու զենք էր գերմանացիների ձեռքին՝ մակույկավարների դեմ մղվող պայքարում: Այդ բանը վոչ վոք այնքան ուժեղ չի զգացել, վորքան յես, յերբ հաշտու-

թյուն կնքելուց հետո հանդիպեցի տիկին վան Եյկին և նրա փոքրիկներին. նրա դրությունը շատ ծանր եր, չնայած այն թոշակին, վոր նրան վճարում եր բրիտանական կառավարությունը: Յես խիստ հուզված եյի նրանց տխուր դեմքերը տեսնելով, քանի վոր նրանց զոհը իզուր եր յեղել. ընտանիքի հայրը գնդակահարվել եր այն ժամանակ, յերբ նրան բռնել եյին նվազ կարևոր մի զեկուցագիր ձեռքին, իսկ ընտանիքից խլել եյին մակույկը՝ նրա միակ սեփականությունը:

Փոստատար աղավնիները— այն առաջին միջոցը, վոր մարդու միտքն ե գալիս կապ ստեղծելու համար,— հույսերը չեյին արդարացնում: Մենք դրանք կիրառում եյինք շատ աննշան արդյունքներ ստանալով: Այն, ինչ ամենադժվար եր թվում, իրականում ամենահեշտը դուրս յեկավ. սուրհանդակներն առանց վորևե դժվարության տեղ եյին հասցնում աղավնիներին: Սակայն շատ դժվար բան եր դրանց Բելգիայում պահել՝ առանց գերմանացիների կասկածները կամ պնդերես հարևանների հետաքրքրությունն առաջացնելու: Բացի դրանից, նույնիսկ բարեհաջող կերպով թռչելուց հետո թռչուններից շատերը կորչում եյին, հաճախ ել վոչնչացվում եյին գերմանացիների կողմից:

Պատերազմի առաջին տարիներին, յերբ բազմաթիվ բելգիացի կանայք և յերեխաներ թույլտվություն եյին ստանում չեզոք յերկրներ մեկնելու, զեկուցագրերը կարվում եյին նրանց հագուստների մեջ կամ դրվում եյին այն հատուկ պատիճների մեջ, վոր մենք տալիս եյինք մեր գործակալներին: Սակայն 1916 թվականի մոտերքը գերմանացիները համարյա դադարեցրին յերկրից հեռանալու թույլտվություններ տալը, և այն սակավաթիվ բելգիացիները, վորոնց թույլ եր տրվում թողնել Բելգիան, այնքան խիստ եյին խուզարկվում, վոր հետույքի մկանների միջոցով պահվող պատիճներն անգամ միշտ գերմանացիների ձեռքն եյին ընկնում:

Սիմպատիկ թանաքով գրված նամակներ փոստով չեյինք ուղարկում: Նախ՝ գերմանական գրաքննությունը նամակներն այնքան յերկար եր պահում, վոր նրանց մեջ

յեղած տեղեկությունները կորցնում էին ամեն մի արժեք։ Յերկրորդ՝ ծածկագիրը յերևան բերելու համար բավական էր գործադրել հասարակ տաքացում և ամենապրիմիտիվ հայտաբերիչներ, վորոնցով մշակվում էին բազմաթիվ նամակներ։

Ֆրանկլինյուլի այն յեղանակը, վոր գործակալը զեկուցագրերը թաքցնում էր Մաաստրիխտի տրամվայում, մենք չեյինք կիրառում, վորովհետև Ֆրանկլինյուլի կազմակերպությունների տապալումից հետո գերմանացիները կանգնեցնում էին սահմանը կտրող բոլոր գնացքներն ու տրամվայները և մարդկանց ստիպում էին անցնել այն ցանկապատը, վորի հետևում նրանց սպասում էին տրանսպորտի հոլլանդական միջոցները։

Մենք փորձում եյինք զեկուցագրերը գցել նաև միջոցով, բայց չորս թե հինգ զեկուցագիր բարեհաջող կերպով նետելուց հետո մեր գործակալը բռնվեց։ Այս միջոցը գերմանացիների անքուն հսկողության պայմաններում ոգտագործելու համար չափից ավելի աչքի զարնող միջոց էր, այդ պատճառով էլ նրանից ձեռք քաշեցինք։

Հենց նույն պատճառով էլ մենք յերբեք չեյինք ոգտվում ազդանշանից, ինչ ձևով էլ վոր լիներ։

Ռադիոյի կիրառումը մեջտեղից վերացվեց, վորովհետև ռադիովորոշիչների (ռադիոպելենգատորների) միջոցով շատ հեշտ էր վորոշել ռադիոհաղորդիչ կայանի գտնըված վայրը[1]։

Սահմանն անցնելուց հետո ոկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայում իր նշանակությամբ հաջորդ գործակալը «փոստարկղն» էր։ Նա կապող ողակ էր հանդիսանում յերկրի ներսում աշխատող կազմակերպությունների և ուղեկցողներին զեկուցագրերը հանձնող սուրհանդակների միջև։

«Փոստարկղի» պարտականություն կատարող մարդիկ համարյա նույն վտանգին էին յենթարկվում, ինչ վոր ու-

---

1) Անհրաժեշտ է ավելացնել, վոր այդ ժամանակ պորտատիվ ռադիոկայաններ չկային և, հետևաբար, նրանց քողարկումն անհաղթահարելի դժվարություններ էր ներկայացնում։ (ԽՄԲ.)։

ղեկուցողները: Նրանք ոչ միայն ռիսկ էին անում հայտաբերվել իրենց անզգուշության հետևանքով, այլ նաև հրապարակվել թե օկուպացիայի յենթարկված յերկրի ներքին կազմակերպության և թե դեպի սահման ղեկուցագրեր տանող սուրհանդակների միջոցով: Դեռ ավելին. յերկու սուրհանդակի տեղաշարժումը ինքըստինքյան վտանգի աղբյուր էր հանդիսանում, որովհետև գերմանացիները միշտ կասկածով էին վերաբերվում տեղից տեղ փոխադրվող մարդկանց:

Անտվերպենում մեր «փոստարկղների» մեծ մասը խոհարարանոցներն...

Անտվերպենում մեր «փոստարկղների» մեծ մասը սրճարանատերերն էին, որոնց թիվը մեծ էր քաղաքում: Ոտար մարդ կարող էր սրճարան մտնել՝ առանց կասկածներ առաջացնելու, իսկ այդ բանն առանձնապես կարևոր էր այն դեպքում, յերբ «փոստարկղը» կապված էր որպես սուրհանդակ աշխատող մակույկավարների հետ, որովհետև մակույկավարները շարունակ գերմանացիների կասկածն էին արթնացնում և նրանց հաճախ հետապնդում էին:

«Փոստարկղի» դրությունն առանձնապես վտանգավոր էր նաև այն պատճառով, որ նա չէր կարող թաքցնել իր անձնավորությունը յերկու սուրհանդակներից էլ: Վերջիններս կարող էին աշխատել մտացածին անուններով և չտալ իրենց հասցեները, մինչդեռ «փոստարկղի» համար այդ անհնարին էր: Այնուհետև, գնացքներին հետևող նոր բջիջ կազմակերպելիս մենք յերբեմն հարկադրված էինք լինում գրել «փոստարկղի» անունն ու հասցեն՝ օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիային հանձնելու համար: Այսպես վարվելով՝ մենք ստիպված խախտում էինք գաղտնի ծառայության հիմնական սկզբունքներից մեկը, այն է՝ անուններն ու հասցեները յերբեք չգրել նամակների մեջ, որոնք կարող են բռնվել հակառակորդի կողմից:

«Փոստարկղները» սուրհանդակներին ազդանշան էին տալիս այն մասին, որ ճանապարհն ազատ է: Այս դեպքում անհրաժեշտ էր հետևել, որ հարևանների կամ գերմանական գաղտնի ոստիկանության ուշադրությունը չգրավվի: Յես միշտ աշխատում էի «փոստարկղներին»

412—4

Ներշնչել ազդանշաններ տալու ժամանակ առավելագույն ճկունություն յերևան բերելու անհրաժեշտությունը. օրինակ, յեթե ճանապարհն ազատ եր, ապա այնպիսի մի առարկա, ինչպիսին և ծաղկամանը, շարունակ պետք է դրված լիներ լուսամուտի վրա և այնտեղից հեռացվեր միայն վտանգի դեպքում, կամ թե պատուհանի փեղկերը միշտ վորոշակի դիրքում պետք է թողնվեյին: Այս անհամեմատ ավելի լավ եր, քան հատուկ ազդանշան տալն այն որերին, յերբ սուրհանդակի գալուն եյին սպասում: Յես գիտեմ, վոր մեր «փոստարկղներից» մեկը բռնվեց այն պատճառով, վոր ծաղիկները լուսամուտի վրա յեր դնում ամեն յերեքշաբթի և ուրբաթ որերին, այսինքն, այն որերին, յերբ սուրհանդակը հավաքում եր զեկուցագրերը. այդ բանը նկատեց գերմանական հակահետախուզական գործակալներից մեկը:

Նմանորինակ ազդանշանները բացարձակապես անհրաժեշտ եյին, վորովհետև «փոստարկղը» և դեպի սահման գնացող սուրհանդակը միշտ առաջին հերթին եյին բռնվում: Յեթե «փոստարկղին» անծանոթ, ներքին գոտուց յեկած սուրհանդակը ժամանակին նախազգուշացվեր վտանգի դեմ, ապա այդ դեպքում կարելի յեր փրկել ամբողջ կազմակերպությունը:

Բացի անմիջապես տներ կամ սրճարաններ այցելելուց և զեկուցագրեր հանձնելուց կամ ընդունելուց, մենք փորձում եյինք կապի մի շարք ուրիշ միջոցներ ևս: Բաց լուսամուտից զեկուցագրեր գցելու յեղանակը մենք հաջողությամբ ոգտագործում եյինք այն դեպքում, յերբ տներն այնպիսի դիրք եյին ունենում, վոր դա կասկածներ չեր արթնացնի: Այս յեղանակի միակ առավելությունն այն եր, վոր այդ թույլ եր տալիս խուսափել «փոստարկղի» և սուրհանդակի անմիջական շփումից:

Անձնական տեսակցություններն անհաջող դուրս յեկան: Դրանք հիմնվում եյին այն բանի վրա, վոր յերկու անծանոթ մարդիկ վորոշակի որերին և ժամերին պետք է հանդիպեյին սրճարանում կամ վորևէ մի այլ տեղ, ինչպես,

տըլնակ, փողոցում։ Մի անգամ մենք ամբողջ յերկու շաբաթով կորցրինք մի կարևոր կազմակերպության հետ ունեցած կապը սոսկ այն պատճառով, վոր սուրհանդակները վոչ մի կերպ չէյին կարող իրար հանդիպել, վորովհետև յուրաքանչյուր տեսակցության համար տարբեր ժամանակ և հանդիպման տարբեր վայր էյին նշանակվում։ Սակայն գլխավոր դժվարությունն այն էր, վոր անհրաժեշտությունից դրդված՝ սուրհանդակներն սովորված էյին կորել վորոշ տարածություն, յերբեմն մինչև հիսուն մղոն, և վորովհետև նրանց շարունակ վիճակված էր լինում մի շարք նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել, ուստի անհնար էր լինում ճշտորեն վորոշել հանդիպման ժամանակը։

Մենք միայն մի դեպքում էյինք ոգտագործում անխոս «փոստարկղը», այսինքն՝ մի ծածուկ տեղ, ուր սուրհանդակներից մեկը թողնում էր զեկուցագրերը, իսկ մյուսը դուրս էր հանում։ Այդ սուրհանդակներն իրար չէյին ճանաչում և դեպի միևնույն կետն էյին ուղևորվում յերկու հակադիր ուղղություններից։ Այս յեղանակի անհարմարությունն այն էր, վոր մի վորևե յերեխա կամ անցորդ կարող էր պատահմամբ գտնել զեկուցագրերը կամ նկատել, թե յերբ էյին այնտեղ թողնում զեկուցագրերը։ Մեր գործակալներից մեկը հավաքագրեց յերկու սուրհանդակի. մեկը Ողենարից (՞), մյուսը՝ Բրյուսսելից։ Նրանցից յուրաքանչյուրին զատ-զատ նա հին և կիսաքանդված պատի մեջ ցույց տվեց մի կղմինդր, վորը հեշտությամբ դուրս էր հանվում պատից և վորի հետևում կարելի յեր զեկուցագրեր թաքցնել։ Այդ թաքստոցը մենք ոգտագործեցինք տասնութ ամիս շարունակ, մինչև այն ժամանակ, յերբ հաշտություն կնքվեց։ Թեև այդ շատ հարմար էր, բայց և այնպես միայն անհրաժեշտությունն էր ստիպում մեր գործակալներին դիմել այդ յեղանակին։ Վորոշ ժամանակի ընթացքում նա ինքն էր խաղում «փոստարկղի» դերն այդ սուրհանդակների համար, բայց հետո, յերբ ընտանեկան հանգամանքներից ստիպված տեղափոխվեց Լյեժ, նա հարկադրվեց դիմել պատի թաքստոցին,

վորովհետև տվյալ վայրում չեր ճանաչում այնպիսի մեկին, վորին նա կարողանար հանձնել իր ֆունկցիաները:

Այդ մասին յես իմացա միայն հաշտության կնքելուց հետո: Յեթե այդ ինձ հայտնի լիներ առաջ, ապա յես շատ պիտի հուզվեյի, վորովհետև Ողենարից զեկուցագրերը հանգրվանային ռայոնից և հանգստյան գոտուց եյին ուղարկվում և շատ կարևոր զեկուցագրեր եյին, իսկ մի կղմինդրից սարքված քողարկումը շատ թույլ պաշտպանություն եր քանդվող պատում շինված թաքստոցի համար:

Յես անհրաժեշտ եմ համարում հիշատակել Հեսսելտ անունով մի հոլլանդացու մասին, վորը Ռոտտերդամում ապարանատեր եր: Նա այնքան փորձված փորագրիչ եր, վոր գերմանական ամենաբարդ անձնական քարտեր, անցագրեր, զինվորական ծառայությունից արձակվելու վերաբերյալ վկայականներ և վորևե ուրիշ փաստաթղթեր կեղծելը նրա համար վոչ մի դժվարություն չեր ներկայացնում: Նա կարող եր կեղծել ամեն մի փաստաթուղթ կամ կնիք, իսկ ստորագրություններ և ռետինե կնիքներ փորագրելը նրա հատուկ մասնագիտությունն եր: Բելգիական անձնական քարտեր կեղծելը նրա համար հասարակ գործ եր: Գերմանական յուրաքանչյուր պարետություն (իսկ Բելգիայում դրանց թիվը շատ եր՝ ամեն մի մեծ քաղաքում և նրա շրջակայքում մեկական պարետություն) ուներ իր հատուկ անձնական քարտերը: Նրանց բոլորի համար էլ միատեսակ ձև եր սահմանված, բայց յուրաքանչյուր պարետության մեջ թուղթը և կնիքը տարբեր եյին: Սակայն Հեսսելտին հաջողվում եր ճիշտ նույնությամբ կեղծել զանազան ապարանների գործածած խավաքարտի վորակը և գույնը, թեև վորոշ դեպքերում նա ստիպված եր մատերիալը պատվիրել Անգլիայում: Այդ քարտերը, վոր իր մոտ պետք է ունենար ամեն մի բելգիացի, շագանակագույն բարակ խավաքարտից եյին պատրաստվում և ունեյին հինգ առ չորս դյույմ մեծություն: Քարտի մի յերեսին գրվում եր նրա տիրոջ արտաքինի նկարագրությունը, լուսանկարը կնիքով միասին և վոստիկանապետի ստորագրությունը, իսկ մյուս յերեսին

պարետության մեջ կատարված յուրաքանչյուր ռեգիստրա-
ցիայի թվականը:

Զինված լինելով ռեզինե ձեռնոցներով, անձնական քարտերով և ստորագրություններով՝ Բելգիայի յուրաքանչյուր պարետության կամ օկրուգի համար, մենք կարող էինք անհրաժեշտ փաստաթղթեր մատակարարել օկուպացիայի ենթարկված տերիտորիա ուղարկվող մեր գործակալներին: Նման փաստաթղթեր ունեցողներին բռնելու միակ հնարավորությունը այդ փաստաթղթերը գերմանական ռեգիստրացիոն ցուցակների հետ համեմատելն էր, ցուցակներ, որտեղ նշանակվում էին բոլոր քաղաքացիների ներկայանալու թվականները: Օկրուգների մեծ մասում ներկայանալը տեղի էր ունենում ամիսը մի անգամ: Ներկայանալու այդ թվականները մենք դրոշմում էինք ռեգիստրացիոն քարտի հակառակ կողմի վրա, բայց մենք, հասկանալի է, չէինք կարող կեղծել պարետության ցուցակները: Բելգիացիները պարտավոր էին իրենց մոտ ունենալ անձնական քարտեր և ներկայացնել դրանք առաջին իսկ պահանջի դեպքում: Մեր քարտերը միշտ դիմանում էին այս տեսակ պատահական ստուգման:

Անձնական կեղծ քարտի առկայությունը կարող էր կամ փրկել կամ կործանել այն ներկայացնողին: Քարտը հասարակ յեղանակով ներկայացնելը սովորաբար բավական էր գերմանացիներին գոհացնելու համար, երբ նրանք պարբերաբար շրջում էին երկաթուղային կայարաններում կամ ուրիշ հասարակական վայրերում: Սակայն քարտի ամենավտանգավոր փաստաթուղթն էր դառնում այն ժամանակ, երբ նրա տերոջը ոստիկանական պոստն էին տանում ստուգման համար, որովհետև առաջին քայլը միշտ ռեգիստրացիոն թվականների համեմատությունն էր լինում: Եթե գործակալին անխուսափելի ձերբակալություն էր սպառնում, ապա նրա առաջին գործն էր լինում ազատվել իր քարտից: Եթե այդ նրան չհաջողվեր, ապա նրա միակ փրկությունը փախչելն էր՝ ոստիկանական պոստ հասնելուց առաջ: Մեր գործակալներից մեկը, որ ձերբակալված էր մի ինչ-որ աննշան արարքի համար, մեծ ռիս-

կով փախուստ էր կատարել դուրս ցատկելով յերկրորդ հարկի պատուհանից:

Նա թաքնվել էր այնքան ժամանակ, մինչև վոր մենք կարողացանք նրան ուղարկել Լյեժի անձնական քարտ, վորպիսին նրան հնարավորություն տվեց տեղափոխվելու այդ քաղաքը: Այնուհետև Վիլլեկենսը նրան Հոլլանդիա ուղարկեց: Հրապարակված գործակալներից շատերն իրենց կյանքը պարտական են այս խիզախ մարդուն:

Գերմանական դասալիքներին և ուրիշ գործակալների Գերմանիա ուղարկելու համար անհրաժեշտ փաստաթղթերը, բացի արձակուրդավորների փաստաթղթերից, նշանակալի չափով ավելի բարդ էին: Ամեն կերպ աշխատում էինք այդ փաստաթղթերը վերցնել գերմանական բոլոր դասալիքներից և մեր ձեռքի տակով անցնող ուրիշ գերմանացիներից և այդպիսով աստիճանաբար հավաքեցինք փաստաթղթերի մի հիմնավոր պաշար: Յերբ մեզ պետք էր լինում փաստաթղթեր ձեռք բերել, լուսանկարներ փոխարինել, նոր լուսանկարների վրա համապատասխան կնիք դնել, անուններ փոխել և նշանները վերդրել, մենք հատուկ միջոցով անհետ ջնջում էինք նախկին գրանցումները և գրում էինք այն, ինչ անհրաժեշտ էր: Զարմանալի յե, թե մասնագետի համար վորքան հեշտ է իսկական փաստաթուղթ կեղծելը: Գերմանացիները բազմաթիվ լուսանկարներ էին պոկում չեզոք յերկրներից յեկած անձնավորությունների իսկական անցագրերից և դրանք փոխարինում էին իրենց հետախույզների լուսանկարներով: Այդ արարողությունը նշանակալի չափով ավելի պարզ էր, քան նոր անցագրեր և այլ փաստաթղթեր պատրաստելը, վորովհետև կան բազմաթիվ մանր դետալներ, վորոնք կարող են վրիպել վորագրողի ուշադրությունից: Գերմանական մի հետախույզ ընկավ այն պատճառով, վոր իր ամերիկական անցագրի վրա արծվի ճիրաններից մեկը չկար:

Պետք է խոստովանեմ, վոր աշխատանքի սկզբում մենք յերկյուղով էինք վստահում չեզոք յերկրահպատակին մեր գործակալներին անհրաժեշտ փաստաթղթեր հայթայթելու գաղտնի աշխատանքը, բայց ժամանակի ընթացքում յես

սկսեցի ամբողջովին վստահել նրան։ Ավելի քան յերկու տարի Հեսսելտը յեռանդով պահում եր մեր գաղտնիքները և աշխատանքում հանդես եր բերում մի այնպիսի խանդավառություն, վորպիսին կարող եր համեմատվել միայն նրա զարմանալի հմտության հետ։

ՏԱՍՆՉՈՐՍ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒՅԶ ԱՂՋԻԿԸ

Բելգիական—հոլանդական սահմանը պաշտպանելու պարտականությունը դրված եր լանդշտուրմի վրա։ Ռազմաճակատում իսկական ծառայության համար չափազանց մեծահասակ այդ զինվորներն ընդունակ եյին պաշտպանելու սահմանը։ Նրանցից պահանջվում եր միայն արթուն լինել և հետևել, վոր վոչ մի հարաբերություն տեղի չունենա Բելգիայի և Հոլանդիայի բնակիչների միջև, և վորովհետև այդ պարտականությունները դժվար չեյին, ուստի հերթափոխությունների կարիք չեր լինում, այնպես վոր հենց նույն լանդշտուրմիստներն ամիսներով մնում եյին միևնույն տեղամասում։ Հրաման եր տրված բռնել նրան, ով կնկատի հոլանդական տերիտորիային վորևէ բան հանձնելու մեջ և կրակ բաց անել այն մարդկանց վրա, վորոնք կփորձեն անցնել Բելգիայի և Հոլանդիայի սահմանը։ Բելգիան Հոլանդիայից մեկուսացնելու գործում լանդշտուրմիստներին օգնության եյին գալիս բարձր լարվածության ելեկտրահոսանք ունեցող լարը և քաղաքացիական հագուստներ հագած գերմանական գաղտնի վոստիկանությունը, վոր հսկում եր լարի յերկու կողմերի վրա տարածված հողամասերի վրա։

Ծերունի Ցրիցը— գոնե նրան այդպես եր անվանում սահմանի մեր գործակալը— խաղաղասեր մարդ եր, վորը տանն եր թողել կնոջը և յերեխաներին։ Նա կարոտում եր իր ընտանիքին, և նրան դուր եր գալիս յերեխաների հասարակությունը, վորոնք յերբեմն գալիս եյին խաղալու ելեկտրալարի մոտ։ Ցրիցն առանձնապես սիրեց Մարի անունով տասնչորս տարեկան մի աղջկա։ Նա նրան հիշեց-

նում էր իր փոքր աղջկան, վորին Ֆրիցը մի տարուց ավելի չէր տեսել:

Մեր գործակալը, վոր նույնպես զելցետեցի յեր, բայց դրավված տերիտորիայից փախել էր հարևան հոլլանդական գյուղը, լավ էր ճանաչում Մարիին: Նրա համար դժվար չէր յերեխայի ուշադրությունը դրավել և նշաններով ցույց տալ, վոր Մարին ծերունի Ֆրիցից պետք է թույլտվություն խնդրի իր հետ խոսելու: Այդ բանը խստիվ արգելված էր, բայց ծերունի Ֆրիցը փափկասիրտ էր: Յերեխան չէր կարող վտանգավոր լինել: Մեր գործակալն իր մոտ ուներ մի մեծ կտոր ապուխտ, վորը նա տվեց Մարիին, պատվիրելով նրան՝ կիսել լանդշտուրմիստի հետ: Ծերունի Ֆրիցի համար այդ մի համեղ ուտելիք էր, վորպիսին նա վաղուց չէր տեսել:

Շաբաթը յերկու անգամ մեր գործակալը մոտենում էր սահմանին: Նա ընտրում էր այնպիսի ժամանակ, յերբ վոչ վոք չէր յերևում, նույնիսկ գաղտնի վոստիկանության գործակալներն էլ չէյին լինում: Ֆրիցին դա ավելի շուտ խելացի յեր թվում, քան կասկածելի. նա ինքն ատում էր քաղաքացիական հագուստ հագած այդ մարդկանց, ամբողջ հետաքրքրությամբ, վոր նրանք իրեն էլ են հետևում ճիշտ այնպես, ինչպես և հակառակորդին: Ֆրիցը վոչ մի վատ բան չէր տեսնում Մարիի բերած շոկոլադը կամ ուրիշ ուտելիքները միասին վայելելու մեջ: Ամենաճեռն բարեկամն ապրում էր Հոլլանդիայում, վորտեղ ամեն ինչ առատ էր, և նա գիտեր, թե վորքան դժվար էր ապրել Բելգիայում: Ֆրիցը լիովին բնական էր համարում այն յերևույթը, վոր այդ մարդը ուտելիք էր բերում յերեխային:

Մեր գործակալի նպատակն էր՝ ձեռք բերել ծերունի Ֆրիցի վստահությունը և օգտվել Մարիի ցույց տված օգնությունից՝ հարևան Վաշտերբեկե գյուղակում գտնվող իր ընկերոջը նամակներ հանձնելու համար: Նա ուզում էր շաբաթը մի անգամ զեկուցագրեր ստանալ Վաշտերբեկե-Մերբեկե-Լոկերեն շրջանում տեղավորված զորամասերի հա-

մարների մասին. այդ ռայոնում շարունակ հանգստանում էր մի վորևէ դիվիզիա։

Ծերունի Ֆրից այնքան էր վստահում Մարիին և այնքան ցանկալի դարձան արտասահմանից ստացվող համեղ ուտելիքները, վոր վերջիվերջո նա Մարիի գործակիցը դարձավ և հետևում էր գաղտնի վոստիկանության գործակալների յերևալուն, մինչև վոր Մարին շատ կերպով վերցներ ծրարը և մի քանի խոսք փոխանակեր նախկին հարևանի հետ։ Մեր գործակալի համար դժվար չէր Մարիին համոզել, վոր անհրաժեշտ է նրա օգնությունը, և վոր հարկավոր է գաղտնի պահել նրա գործողությունները։ Հողը պատրաստված էր, և կարելի յեր ձեռնարկել աշխատանքի։ Շոկոլադի ծրարում դրված էր Վաշտերբեկկեյի ընկերոջը հանձնվելիք նամակը։ Մարին ճարպկորեն ծրարը թաքցնում էր իր հագուստի մեջ։

Վաշտերբեկեցի յերիտասարդն ընդունեց առաջարկությունը և դարձավ մեր № 78 գործակալը։ Նա բանիմաց մարդ էր և լիովին ըմբռնում էր այն, ինչ վոր մենք նրանից պահանջում էինք։ Նա հավաքագրեց ևս վեց մարդ և թափանցեց մինչև Գենտ, վորի շրջանում միշտ հանգստանում էին մեկ կամ յերկու դիվիզիա։

Գնդապետ Ոպպենհայմը շատ էր ուրախանում այդ դեկուցագրերի համար, վորովհետև Գենտի և Վաշտերբեկկեյի ռայոնները, լինելով ռազմաճակատից ամենահեռավոր հանգստյան գոտիներ, շարունակ գրավված էին ծանր կորուստներ կրած դիվիզիաներով կամ այն դիվիզիաներով, վորոնք յեկած էին լինում ռուսական ճակատից կամ արևմտյան ճակատի վորևէ հեռավոր հատվածից, ինչպես, օրինակ, Վերդենից կամ Արգոննից։ Նրանք յերկար ժամանակ էին մնում այս գոտում, վորպեսզի վերակազմվեն կամ համալրվեն։ Այսպիսի դիվիզիաներին ճանաչելը սովորաբար Գլխավոր զորակայանի գովասանական հեռագրին էր արժանանում։ Յես հիշում եմ այն խանդավառությունը, վոր առաջ բերեց Վաշտերբեկեյի ռայոնում գտնվող դիվիզիայի ճանաչումը, այն դիվիզիայի, վոր վերջին անգամ նկատվել էր ռումինական ճակատում։

№ 78-ը և նրա գործակալները յերկու տարի շարունակ անդուլ դիտողություն եյին կատարում: Նրանք յերբեմն նույնիսկ մտնում եյին ավելի հեռավոր գոտի՝ Տիլտա: Մարին այնքան ճարպկությամբ եր տանում գործը, վոր ամբողջ ժամանակ չեր յեղել մի դեպք, վոր նրա հանձնած զեկուցագրերը պայմանավորված օրերին մեր ձեռքը չընկնեյին: Ժամանակի ընթացքում Մարին ինքը դարձավ գործակալ—«Փլանյոր»: Զեյցեաե գյուղի շրջանն ընդգրկող նրա զեկուցագրերը նույնքան բարեխիղճ եյին, վորքան նրանից տարիքով շատ ավելի մեծ մարդկանց զեկուցագրերը: Սկզբում նրա զեկուցագրերը գրվում եյին այն չորի վրա, վորի մեջ նա փաթաթում եր № 78-ի զեկուցագրերը, բայց հետագայում, յերբ նրա տեղեկությունները ծավալով ավելացան, նա սկսեց օգտագործել սովորական բարակ գործվածքը, վոր գործածվում եր կանոնավոր գործակալների կողմից:

Մարին արդեն 16 տարեկան եր, և այդ յերիտասարդ աղջիկը իր խորամանկությամբ գերազանցում եր ծերունի Ֆրիցլին և, վոր նշանակալից չափով ավելի դժվար եր, քաղաքացու տարազով ամենուրեք շրջող գործակալներին: Բայց ամեն մի գործակալ ունի կյանքի իր ժամկետը—մի ճշմարտություն, վոր բազմիցս հաստատվել ե փաստերով: Ցավ ահա Մարին էլ, թեև նա ավելի յերկար ե աշխատել, քան մեր գործակալներից վորևե մեկը, վերջիվերջո ծուղակն ընկավ: Այդ նրա հանցանքով չեր, վոր տեղի ունեցավ: Նա չգիտեր, վոր Զեյցեայի հատվածին կցված՝ քաղաքացու հագուստով մարդիկ օգնական են ստացել, և վոր, յերբ ծանոթ գործակալը անհետացավ, նրան, ըստ յերևութին, գործողությունների ազատություն տալով, հենց նոր ժամանած մի ուրիշ գործակալ շարունակեց նրան հետևել հարևան տան լուսամուտից:

Դժբախտաբար գործակալը նրա վրա ավելի շուտ հարձակվեց, քան Մարին կարողացավ ազատվել իր զեկուցագրերից: Նա բռնվեց հենց հանցանքի վայրում: Ռազմական դատարանը նրան դատապարտեց մահապատժի: Սակայն առանց մեծ հարկադրման գերմանական իշխանությունները,

նկատի ունենալով Մարիի տարիքը, մահվան պատիժը փոխարինեցին բանտարկությամբ մինչև պատերազմի վերջը:

Ծերունի Ֆրիցը սահմանից անհետացավ: Ես ենթադրում եմ, որ նրա պատիժը սահմանափակվել է ճակատի մոտ ավելի ծանր աշխատանքի փոխադրելով:

ԴԱՍԱԼԻՔՆԵՐԸ ՎՈՐՊԵՍ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակ առ ժամանակ գերմանական դասալիքներն անցնում էին սահմանը դեպի Հոլանդիա: Մեր սահմանային գործակալները հաղորդում էին այդ մասին և հոլանդական թերթերը նույնպես երբեմն հիշատակում էին այդ դեպքերը: Սակայն ես այնքան էի զբաղված Բելգիայի մեր ծառայության կազմակերպության գործով, որ սկզբից չկարողացա բավականաչափ ուշադրություն նվիրել դրան: Բացի այդ, ես ինչպե՞ս կարող էի կապ հաստատել նրանց հետ: Ես չէի կարող հրապարակ հանել մեր սահմանային գործակալներին՝ ստիպելով նրանց ինձ մոտ բերել դասալիքներին գերմանական տարազով:

Մի անգամ, փողոցով անցնելիս, ես պատահեցի երկու դասալիքների: Նրանց պատառոտած հագուստները և հյուծված դեմքերը ցույց էին տալիս, որ նրանք ծայր աստիճանի են հասել, թափառելով քաղաքում, վախենալով, որ հոլանդական իշխանությունները կբռնեն նրանց որպես թափառաշրջիկների և կուղարկեն Ալկմաարի համակենտրոնացման ճամբարը:

Ես մոտեցա նրանց և առաջարկեցի գալ իմ ծառայության շենքը: Ես չէի վախենում ինձ երևան հանելուց: Այժմ թե՛ գերմանացիները և թե՛ հոլանդացիները գիտեին, թե ինչ եմ անում ես: Առաջիններն անում էին իմ գործունեությունը խանգարելու, իսկ երկրորդները հե-

տեվում էյին իմ գործերին չմիջամտելու քաղաքականությանը։

Տալով յուրաքանչյուրին վոչ այնքան մեծ գումար, վորը նրանց հնարավորություն էր տալիս պատշաճ տեսք ընդունելու և աշխատանք փնտրելու, յես ստացա բոլոր տեղեկություններն իրենց գնդի և դիվիզիայի, ինչպես նաև այն վայրի մասին, վորտեղ դիվիզիան գտնվելիս է յեղել այն որը, յերբ նրանք գասալքել են։ Գնդապետ Ռոպենհայմը հիացավ այդ ինֆորմացիայով։

Մեծ թվով գասալիքներ ներգրավելու նպատակով յես իմ կողմից հարցափորձի յենթարկված գասալիքներին վարձատրություն առաջարկեցի այն յուրաքանչյուր նոր յեկածի համար, վոր նրանք կուղարկեն ինձ մոտ։ Իմ պլանը շատ իրական դուրս յեկավ։ Այսպես թե այնպես, սահմանն անցած ամեն մի զինվոր հանդիպում էր իր ընկերներին, վորոնք նրան ինձ մոտ էյին ուղարկում։ Յես վստահ եմ, վոր շատ քչերն էյին մնում, վորոնց յես չկարողանայի տեսնել։

Այդ մարդկանց մեծ մասը փախչում էր գնացքից՝ արձակուրդից դեպի ռազմաճակատ վերադառնալու ժամանակ։ Հերբեստալ—Լյեժ գիծն անցնում էր հոլլանդական սահմանի կողքով, և յես կարծում եմ, թե գայթակղությունը չափից ավելի մեծ նշանակություն կունենար այդ վողորմելի մարդկանցից մի քանիսի համար։ Նրանք ինձ համար մեծ հետաքրքրություն էյին ներկայացնում, վորովհետև մեզ շատ կարևոր էր իմանալ, թե ռազմաճակատի բոլոր տեղամասերը վո՛ր դիվիզիաներով են զբաղեցված։ Սակայն ամենաարժեքավոր տեղեկությունները տալիս էյին այն գասալիքները, վորոնք փախչում էյին իրենց դիվիզիաներին արևելքից արևմուտք կամ հետադարձ ուղղությամբ փոխադրող գնացքներից։ Գնացքներին հետևող գործակալները մեզ տեղեկացնում էյին զինվորական փոխադրությունների մասին, բայց վորովհետև գերմանական զորքերը դադարել էյին զորագնդերի համարները կրելուց, այդ պատճառով էլ նրանք չէյին կարող ճանաչել դիվիզիաները։

Հիշում եմ, թե վորքան գոհ մնաց գնդապետ Ռոպեն-

համը, երբ Լյեժի վրայով դեպի արևելք ուղևորվող երկու դիվիզիայի անցնելու մասին մեր պոստերից տեղեկություններ ստանալուց հետո, ես նրան զեկուցեցի, թե երկու դասալիքներին հարցափորձ անելուց ես իմացա, որ դա 8-րդ կորպուսն է եղել: Երկու շաբաթից հետո նա ինձ ուղարկեց Գլխավոր զորակայանի հեռագրի պատճենը.

«Շնորհավորում ենք, 8-րդ կորպուսը լինելը հաստատված է ռուսական ճակատում գտնվող գերիների միջոցով»:

Մերթ ընդ մերթ ստացվող այսպիսի հեռագրերը վառ էին պահում մեր մեջ բուռն խանդավառությունը:

Երբեմն մի որևէ դասալիք փորձում էր սուտ ինֆորմացիա տալ ինձ, իսկ երբեմն էլ Հոլլանդիայի գերմանական գաղտնի ծառայությունը դիտմամբ ինձ մոտ էր ուղարկում կեղծ դասալիքների: Սակայն, զինված լինելով արևելյան և արևմտյան ճակատների մանրամասն քարտեզներով, որոնց վրա ռազմագերիներից ստացված տվյալի համաձայն նշանակված էր գերմանական յուրաքանչյուր դիվիզիայի վերջին դասավորությունը ռազմաճակատում, և մեր տրամադրության տակ ունենալով «Շագանակագույն գիրքը», որտեղ ցույց էին տրված բոլոր դիվիզիաների գնդերի համարները, դիվիզիաների հրամանատարների ազգանունները և բազմաթիվ ուրիշ տեղեկություններ, մենք այնքան իրազեկ էինք լինում ընդհանուր դրությանը, որ կարողանում էինք անմիջապես ստի մեջ բռնել այն յուրաքանչյուր դասալիքին, որը փորձում էր շփոթության մեջ գցել մեզ:

Մի անգամ գերմանական գաղտնի ծառայությունը բավականաչափ անհանգստություն պատճառեց գնդապետ Օպպենհայմին և ինձ: Որոշ չափով նրան հաջողվեց շփոթության մեջ գցել մեզ: Մի առավոտ, մտնելով այն շենքերից մեկը, որտեղ ես հարցափորձ էի անում դասալիքներին և ուրիշ անձնավորությունների, որոնց ես չէի ուզում ներս տանել ծառայության շենքը, ես զարմանքով տեսա, որ իմ առաջ կանգնած է կիսատարազ հագուստով մի թուրք: Մաքուր ֆրանսերենով նա ինձ հայտնեց, որ ինքը դասալիք է Տրիրից, թուրքական այն դի-

վիզիայից, վորին Դարդանելից փոխադրել են արևմտյան ճակատ:

Յես վոչինչ չգիտեյի Թուրքական բանակի մասին և չունեյի Թուրքական ճակատի քարտեզը: Յես գիտեյի, վոր խոշոր վերախմբավորումներ են տեղի ունեցել. խոսլական ճակատում յերևացել են գերմանական դիվիզիաներ՝ ավստրիացիներին աջակցություն ցույց տալու համար, իսկ արևմտյան ճակատում նկատվել են ավստրիական ծանր հաուբիցների մարտկոցներ: Յես կասկածանքով վերաբերվեցի Թուրքին, թեև նա լավ տպավորություն թողեց և պատմեց միանգամայն ճշմարտանման պատմություն իր բոլոր մանրամասնություններով, ցույց տալով գնացք նըստելու վայրը և այն մարշրուտը, վորով գնացքը յերթևեկում եր: Յեթե այդ ճիշտ լիներ, ապա ինֆորմացիան մեծագույն հետաքրքրություն կներկայացներ, իսկ յեթե այդ հնարովի լիներ, ապա յես գիտեյի, վոր կծաղրեն ինձ:

Իմ կասկածների մասին հայտնեցի գնդապետ Ոպպենհայմին և հարցրի նրանից, թե արդյոք ուզո՞ւմ է տեսնել այդ մարդուն: Նա համաձայնեց: Նա չեր կարող հերքել Թուրքի պատմածը և հեռագրով հաղորդեց ստացած ինֆորմացիան: Նա միայն մի բան կարող եր անել— նշել այդ ինֆորմացիան մանրակրկիտ կերպով ստուգելու անհրաժեշտությունը: Մենք Թուրքին վարձատրեցինք, և գերմանացիները, ամենայն հավանականությամբ, ուրախ ծիծաղեցին մեզ վրա: Արևմտյան ճակատում Թուրքական վոչ մի դիվիզիա չեր յերևում: Մի քանի ամիս անց յես հանդիպեցի այդ յերիտասարդին, վորը գործ եր վաճառում Բոտտերդամի փողոցներում: Ուշադրությամբ նայելով նրա վրա, յես կարող եյի յերդվել, վոր ժպիտ տեսա նրա դեմքին:

Յես չեյի զանգատվում, վոր շարունակ պայքարի մեջ եյինք լինում գերմանական գաղտնի ծառայության հետ: Այդ գրգիռ եր հաղորդում մեր աշխատանքին:

Շուտով մեզ հաջողվեց ստանալ մի շատ կարևոր ինֆորմացիա: Այն սենյակում, վորտեղ հարցաքննություն եր կատարվում, յես տեսա մի յերիտասարդ, տեսքով սակա—

վարյան մի մարդու, վորը վերարկուի տակից ջղաձգորեն դուրս եր քաշում ինչ-վոր մի ծրար:

— Ի՞նչ կտաք սրա համար,— հարցրեց նա, բաց անելով ծրարը և մեկնելով ինձ ինչ-վոր մի գրքույկ:— Սա գերմանական դաշտային փոստի վերջին հրատարակությունն ե: Յերկու որ առաջ այս գիրքը յես վերցրի Դյուսելդորֆի փոստում, վորտեղ յես աշխատում եյի:

Յես վերցրի գիրքը, նրա մեջ կար գերմանական բանակի բոլոր զորամասերի լրիվ ցուցակը: Դաշնակիցների համար շատ կարևոր եր իմանալ, թե ժամանակ առ ժամանակ ինչպիսի նոր զորագնդեր, մարտկոցներ, սավառնակախմբեր և ուրիշ զորամասեր են կազմվել: Դրան վորպես լրացում՝ գիրքն ամենապարզ ձևով տալիս եր գերմանական բոլոր փոստակայանների տեղադրությունը արևելյան և արևմտան ճակատներում: Այդ նշանակում եր, վոր մենք ստանում ենք մի կրճատագիր, վորի միջոցով, ոգտվելով բռնված նամակներից, կարողանում եյինք ճիշտ վորոշել հասցեների վրա ցույց տված բոլոր գնդերի և զորամասերի գտնվելու վայրը:

Յես նետվեցի դեպի իմ «Ծաղանակագույն գիրքը»: Թեև նա լրիվ չեր, բայց յես գիտեյի, վոր այնքան տեղեկություններ ե պարունակում իր մեջ, վոր հնարավորություն կտար ինձ ստուգելու դաշտային փոստակայանների այս ցուցակի ճշտությունը: Պատերազմական գործողությունների թատերաբեմի քարտեզի և մի քանի բռնված բաց նամակների ոգնությամբ յես ստուգեցի այն զորագնդերի տեղադրությունը, վորոնց ճակատում գտնվելու վայրը ցույց եյին տվել ռազմագերիները: Գրքում սկսեցի գտնել հիշատակություններ վեցհարյուրերորդական համարներ ստացած նոր զորագնդերի մասին: Յես հենց նոր եյի հարցաքննել 606-րդ գնդի մի քանի գասալիքների, վորը ցույց չեր տրված «Ծաղանակագույն գրքում», և վախենում եյի, թե Թուրքի միջոցով ստացած իր հնարանքի հաջողությամբ խրախուսված՝ գերմանական գաղտնի ծառայությունը նորից ե փորձում խաղ խաղալ իմ գլխին:

Ամեն ինչ զուգադիպեց: Գիրքը, անտարակույս, իսկական էր: Վոչ մի գումարով չէր կարելի գնահատել այն: Այդ գիրքն անգին էր: Նրա կողքին մեր «Ծաղանակագույն գիրքը» խղճալի տեսք ուներ, իսկ «Ծաղանակագույն գիրքըն» իրենից ներկայացնում էր գերմանական բանակի վերաբերյալ տեղեկությունների մի ամփոփագիր, տեղեկություններ, վորոնք ձեռք էյին բերված մեր գործակալների միջոցով ավելի քան յերեք տարվա ընթացքում և ստացված էյին ֆրանսիական և բրիտանական զորքերի կողմից գերի վերցված մի քանի հարյուր հազար գերմանացիներին հարցուփորձ անելու շնորհիվ: Ճարպիկ բանակցությունների և սակարկման համար ամբողջ գրքի փոխարեն վորևէ մի էջ հանձնելու միջոցով դասալիքը կարող էր դըրա համար պահանջել և ստանալ առասպելական գումար, մինչդեռ դրա փոխարեն նա խոնարհաբար ընդունեց հարյուր ֆունտ, հենց այն առաջին գումարը, վոր յես առաջարկեցի:

Իմ ձեռքի տակով անցած բոլոր դասալիքների մեջ Հենրիխ Ֆլեյշերը ամենալավ տպավորությունը թողեց ինձ վրա: Յես զգում էյի, վոր նա ինձ ինֆորմացիա յե տալիս վոչ թե մի քանի գուլդեն ստանալու համար, այլ վորովհետև նա սրտանց ատում է գերմանական կառավարությունը: Չէր կարելի կասկածել նրա այն անկեղծությանը և զայրույթին, յերբ նա պատմում էր, թե ինչպես են ապրում նրա կինն ու յերեք յերեխաները Բեռլինում, սընվելով միայն շաղգամով և կարտոֆիլով. ինչքա՜ն գունատ և հյուծված գտավ նա նրանց՝ ճակատից կարճ ժամանակով տուն վերադառնալիս, և ինչպես յերդվեց, վոր կըփախչի Հոլլանդիա, այնտեղ կգտնի աշխատանք և փող կուղարկի նրանց, վորպեսզի նրանք կարողանային իրենց համար գնել ամենաանհրաժեշտ բաներ: Նա հայտարարեց, վոր իրեն ավելի պատասխանատու յե զգում իր ընտանիքի հանդեպ, քան կայզրի և զինվորական կլիկայի հանդեպ, վորը Գերմանիան դեպի կործանում է մղում:

Ուստի, յերբ գնդապետ Օպպենհայմը հանձնարարեց ինձ ստուգել այն մի քանի նոր գնդերի և մարտկոցների

վերաբերյալ տվյալները, որոնց մասին հիշատակվում էր դաշտային փոստակայանների ցուցակում, ես մոռացել Ֆլեյշերի մասին։ Գիտենալով, թե նա որտեղ է աշխատում, ես ուղարկեցի մի հավատարմատար անձնավորություն, որպեսզի պայմանավորվի գաղտնի հանդիպման մասին։

Ես կարճ խոսքերով բացատրեցի նրան առաջադրանքը, ավելացնելով, թե նրան սպասում է լավ վարձատրություն, որը հնարավորություն կտա նրան օգնելու իր ընտանիքին։ Ես նրանից չթաքցրի այդ առաջադրանքի վտանգավոր լինելը, որովհետև նա ինքը հիանալի հասկանում էր, սակայն, ինչքան կարողացա, փոքրացրի այդ վտանգավորությունը, տալով նրան այնպիսի թղթեր, որոնք ապացուցում էին նրա անպետք լինելը զինվորական ծառայության համար։ Ֆլեյշերը տատանվեց, բայց երբ նրան ցույց տվի մեր փորագրիչի արվեստի նմուշները, ներառյալ և այն անցագիրը, որ նրա տիրոջն իրավունք է տալիս երթևեկելու գերմանական երկաթուղիներով, նա համոզվեց, որ հաջողության շանսեր ունի և ընդունեց իմ առաջարկությունը։

Մի շաբաթվա ընթացքում ես նրան ծանոթացրի այն տեղեկություններին, որ մենք պահանջում էինք, և նա պատրաստ էր սահմանն անցնելու։ Նա մեկնեց՝ իր հետ վերցնելով Սիտարդի մեր գործակալի հասցեն, որին նախազգուշացրել էինք Ֆլեյշերի գալու մասին և հրահանգել էինք սահմանից անցկացնել նրան դեպի Ախեն։ Տեղ հասնելուց հետո Ֆլեյշերը պետք է գործեր ինքնուրույնաբար։

Սիտարդի մեր գործակալը, որ պատկանում էր այդ երկրամասում գործող մաքսանենգների խմբին, հաղորդեց մեզ, որ ճանապարհորդությունը դեպի Ախեն բարեհաջող է անցել։ Մենք նստել և սպասում էինք։ Անցավ երեք շաբաթ։ Այնուհետև ես ստացա մի հեռագիր, որը հասցեագրված էր Ռոտերդամի մեր գործակալներից մեկին.

«Այսօր յերեկոյան ուղարկեցեք ևս ութ պարկ: Իոհաննես»:

Այս մի կրճատավոր հաղորդագրություն էր, որ նշանակում էր, թե Ֆլեյշերը վերադարձել է և ժամի 20-ին կսպասի ինձ հենց նույն տեղը, որտեղ մենք առաջ հանդիպում էինք:

Ֆլեյշերը մեզ բերեց այնպիսի տեղեկություններ, որոնք շատ մեծ արժեք ունեյին մեզ համար: Նա այցելել էր որոշ ուսումնական ճամբարներ և ոչ միայն կարողացել էր հաստատել վեցհարյուրերորդական և յոթհարյուրերորդական կարգի մի քանի նոր զորագնդերի կազմավորման վերաբերյալ հաղորդագրությունը, այլ նաև իր հետ բերել էր մանրամասն տեղեկություններ հատուկ «գրոհային զորամասերի» կազմակերպման և տակտիկայի մասին, որոնց գերմանացիները հաջողությամբ օգտագործեցին 1918 թ. մարտի մեծ հարձակման ժամանակ: Նա հաղորդեց, որ պատերազմի ընտիր վետերաններից ըստեղծվում են առանձին գրոհային զորամասեր, որոնք հատուկ պատրաստություն են անցնում Գերմանիայի ուսումնական կենտրոններում և ճակատի թիկունքում և նշանակվում են հակառակորդի ճակատը ճեղքելու համար:

Դրան որպես լրացում՝ Ֆլեյշերը տվեց Գերմանիայի տնտեսական դրության արժեքավոր նկարագրությունը և իր հետ բերեց քաղաքացիական բնակչության համար կիրառվող մթերային քարտերի նմուշներ: Նա ձեռք էր բերել նաև մի շարք սուրրոգատներ, որոնք փոխարինում էին սուրճը և ուտեստեղենի այլ պաշարները: Սրա հետ միաժամանակ նա ոչ միայն հաստատեց մեր տեղեկությունները՝ Գերմանիայում մթերքների պակասության աճման մասին, այլ նաև ավելացրեց, որ իտալացիների դեմ մղվող պայքարում ավստրիացիների ունեցած հաջողություններով կայտառացած գերմանական հրամանատարությունը դեռևս հույս ունի հաղթելու այն մեծ հարձակման ժամանակ, որ նա պատրաստում է արևմտան ճակատում:

Ֆլեյշերին մենք առաջարկեցինք մի նոր և ավելի դժվարին խնդիր: Մեզ համար չափազանց կարևոր էր դը–

նացքներին հետևող պոստ կազմակերպել Տրիրում: Գերմանիայից Սախեն–Հերբեստալ–Լյեժ գծով կատարվող բոլոր զինվորական փոխադրությունների մասին տեղեկությունները մենք ստանում եյինք: Բայց մյուս յերակը, վոր գնում եր Տրիրի վրայով, դիտողությունից դուրս եր մնացել: Յեթե մենք կարողանայինք այնտեղ պոստ կազմակերպել, ապա կվորսայինք զորքերի այն ամեն մի տեղափոխությունը, վոր կատարվում եր Գերմանիայից դեպի Վերդենի ու Ծովի միջև տարածվող արևմտյան ճակատը:

Ֆլեյշերը վախենում եր: Տրիրում պոստ կազմակերպելու փորձը քանիցս արդեն ձախողվել եր: Վոչ մի անգամ մեզ չեր հաջողվել դիտող պոստ կազմակերպել հենց Գերմանիայում: Ինչպես յերևում ե, Գերմանիայում գերմանացիների հետ աշխատելը բոլորովին այլ բան եր, քան ոկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայում բելգիացիների կամ ֆրանսիացիների հետ աշխատելը: Մի դեպքում դրդիչ ուժ կարող եր ծառայել դրամը, մյուս դեպքում մենք կարող եյինք ներգործել հայրենասիրության վրա: Այնուհետև, Գերմանիայում ավելի դժվար եր հետախուզական աշխատանք կատարել, վորովհետև գործակալը շարունակ շրջապատված եր լինում հարևաններով, վորոնք կմատնեյին նրան, յեթե վորևե կասկածելի բան նկատեյին: Վերջապես, գնացքներին հետևողը, վոր պարտավորված եր մնալ պոստում, պետք ե հույս դներ սուրհանդակի վրա: Ահա այդ ել հենց վախեցնում եր, գլխավորապես, գերմանացի գործակալներին: Մենք ունեյինք մեծ թվով լավ գործակալներ, վորոնք Ֆլեյշերի նման միայնակ եյին աշխատում: Բայց նրանք համառ կերպով հրաժարվում եյին իրենց կյանքը վստահել վորևե հայրենակցի:

Վերջիվերջո Ֆլեյշերը համենայն դեպս ընդունեց իմ առաջարկությունը և վերադարձավ Գերմանիա: Մենք այլևս նրան յերբեք չտեսանք: Կարող ե պատահել, այն մեծ գումարը, վոր տվել եյի նրան կազմակերպական ծախսերի համար, չափից ավելի շատ եր գայթակղեցրել նրան, կամ թե նա բռնվել ու գնդակահարվել ե—յես չգի-

տեմ: Կասկածում եմ, թե յերբ մենք նրան տվել ենք այնքան լավ կեղծած փաստաթղթեր, վոր գերմանացիներն իսկականի տեղ են ընդունել, նա մեծ գումար ե տնտեսել և վերադարձել Բեռլին՝ իր ընտանիքի մոտ: Շատ հավանական ե, նա մտածել ե, վոր իր ընտանիքի գոյությունն իրենից ե կախված և վոր մենք նրան տվել ենք անիրագործելի խնդիր: Նրա հարազատները նրա մեծագույն և միակ հետաքրքրությունն եյին կյանքում, և քանի վոր նա հրաժարվել եր նրանց զոհել կայսեր համար, ապա մենք չեյինք կարող սպասել, վոր նա նրանց կզոհի մեզ համար:

ՊՐՈՎՈԿԱՏՈՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ՁԱԽՈՂՈՒՄԸ

— Պարոն Դելորմը պատերազմից առաջ դետեկտիվ (խուզարկու վոստիկանության գործակալ) ե յեղել Բրյուսելի վոստիկանության մոտ,— ասաց մեր գործակալը:— Նա պատրաստ ե վերադառնալու Բելգիա, յեթե դուք կարծում եք, թե նա այնտեղ կարող ե ոգտակար լինել դաշնակիցներին:

— Պահպանե՞լ եք արդյոք կապը ձեր պաշտոնակիցների հետ: Նրանցից վորևե մեկը մնացե՞լ ե Բրյուսելում,— հարցրի յես Դելորմին:

Դրական պատասխան ստանալով՝ յես հետաքրքրվեցի այդ մարդով և մտածեցի, հենց վոր նա կարգի բերի իր պաշտոնակիցների աշխատանքը, մենք կկարողանանք նրան նորից Հոլլանդիա ուղարկել:

Յես գիտեյի, վոր, իրենց պրոֆեսիայի շնորհիվ, դետեկտիվներից լավ գործակալներ դուրս կգան: Նրանք իրենց ինտելիգենտությամբ գերազանցում են սովորական վոստիկաններին և անցել են արդեն գաղտնապահության, իրենց գործողությունները թաքցնելու և գիտելու ընդունակության դպրոցը:

Վորքան շատ եյի նայում Դելորմին, այնքան ավելի պարզ եյի տեսնում, վոր, չնայած նրա հիվանդության

(տուբերկուլյոզին), նա օժտված էր յերկաթե կամքով, վորը կօգնի նրան կատարելու նրա վրա դրված առաջադրանքը: Յես նրան տվի անհրաժեշտ հրահանգներ, ցույց տվի Անտվերպենի «փոստարկղը», և մի շաբաթից հետո Հավատարիմ Շարլ Վիլլիկենսը նրան անցկացրեց սահմանից Նյուլխովենում և դուրս բերեց Բրյուսել տանող ճանապարհի վրա:

Չնայած նրա կողմից Բրյուսելում կազմակերպված չորս հիանալի դիտող կայաններին, վորոնք անընդհատ աշխատում էյին տասներկու ամիս շարունակ, մինչև հաշտություն կնքելը, յես, ամենայն հավանականությամբ, նրա մասին չեյի հիշատակի այս գրքում, յեթե նա չօգներ մեզ դադարեցնելու գերմանացիներին ծառայող բելգիացի Բեռնի գործունեությունը, վորը (Բեռնը) մեծ վտանգ էր հանդիսանում օկուպացիայի յենթարկված գոտու մեր գործակալների համար:

Սենատոր Կոլլոյի հետ կատարված աշխատանքի հաջողությունից և Կամիլլ Հյուիսմանսից այնքան վստահելի աջակցություն ստանալուց հետո յես ուրախացա բելգիական սոցիալիստական կուսակցության անդամ Բեռնի հետ ունենալիք մոտալուտ տեսակցության համար, վորը (Բեռնը) Բելգիայից Հոլլանդիա յեր յեկել գերմանական անցագրով: Նա պետք է վերադառնար Բելգիա ինձ հետ տեսակցություն ունենալուց մի քանի օր հետո, և յես հույս ունեյի, վոր բախտն ինձ կժպտա կրկնելու Կոլլոյի հետ ունեցած փորձը:

Հենց վոր Բեռնին տեսա, անվստահություն զգացի նրա նկատմամբ: Դա պարծենկոտ և ամբարիշտ մի տիպ եր· Հագած էր գառան մորթուց օձիքով վերարկու և մի մեծ ադամանդ փայլում էր նրա մատի վրա: Ահա այդ կարծեցյալ սոցիալիստի պատկերը:

Բեռնը իր խոսակցությունն սկսեց գերմանացիների մասին կատակներ անելուց: Վորքան հիմարություն էր նրա կողմից՝ կարծել, թե նրան կհաջողվի վորևէ բան կորզել Ֆլամանդական կուսակցության կամ բելգիական սոցիալիստների հետ խաղ անելու միջոցով: Ինչ վե-

րաբերում է նրան, նա ինքը նրանցից լավություններ էր ընդունում, ինչպես, օրինակ, անցագիր Հոլանդիա մեկնելու համար և նրանց հաշվին ծիծաղում էր նրանց վրա։ Նրա ասելով, ինքը հայրենասեր է և ուզում էր իր արտոնությունները ոգտագործել դաշնակիցներին աջակցություն ցույց տալու համար։ Յեթե յես նրան ցույց տայի, թե Բելգիայի հատկապես ո՛ր մասերից տեղեկություններ չենք ստանում, նա այդ մասերում կկազմակերպեր գնացքներին հետևող պոստեր և «ֆլանյորներ»։ Նա պատրաստ էր ինքն անձամբ հավաքելու զեկուցագրերը և հանձնելու օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայում գտնվող այն «փոստարկղին», վոր մենք կդնենք նրա տրամադրության տակ։

Ինձ համար միանգամայն պարզ էր, վոր այդ մարդը փորձում է պարզել Բելգիայի մեր կազմակերպության մեծությունը և ճյուղավորվածության աստիճանը։ Յես զգում էյի, վոր նա գտնվում է գերմանական ծառայության մեջ, և կարող էյի նրան դուռը ցույց տալ։ Դրա փոխարեն յես վորոշեցի ոգտվել առիթից՝ գերմանացիներին շփոթության մեջ գցելու համար և խանդավառությամբ ընդունեցի նրա առաջարկությունը։

— Դուք ուղարկված եք մեզ մոտ աստծո կողմից, — ասացի յես։ — Մենք բացարձակապես վոչ մի տեղեկություն չունենք օկուպացիայի յենթարկված գոտուց։ Սկզբնավորության համար չարժի մտածել հանգրվանային ռայոնի մասին։ Գնացքներին հետևող մի քանի պոստեր կազմակերպեցեք Լյեժում, Բրյուսելում և Նամյուրում։ Դաշնակիցների համար չափազանց կարևոր է տեղեկություններ ստանալ այդ հանգուցային կայանների վրայով կատարվող զինվորական փոխադրությունների մասին։

— Իսկ ի՞նչ կասեք «փոստարկղի» և սահմանից անցկացնող ուղեցույցի մասին, — հարցրեց Բեռնը։

Նայեցի նրա վրա կեղծ սարսափով։

— Այդ արդեն ձեր գործն է, — համարյա հառաչեցի յես։ — Մենք այդպիսի միջոցներ չունենք։

Բեռնը ուշադրությամբ նայեց ինձ վրա։ Նա հիմար չէր։

Յես տեսա, թե ինչպես նրա դեմքը հիասթափություն արտահայտեց: Տեսնելով, վոր կորչում է վարձատրություն ստանալու հույսը, վարձատրություն, վոր, անկասկած, գերմանացիները խոստացել են նրան վորոշակի ինֆորմացիայի համար, նա ուզում եր մեզանից հեռանալ՝ գոնե, գրպանում «փոստարկղի» հասցե ունենալուց հետո:

— Շատ բարի, կաշխատեմ ինքս գտնել ուղեկից,— փնթփնթաց Բեռնը:

Ապա նրա գլխում ծագեց մի փայլուն միտք, և ավելացրեց.

— Այդ բոլորը փող կարժենա: Ինքնստինքյան հասկանալի յե, վոր ձեզ մնում է դրամ մատակարարել ինձ:

Յես, բարկությունս զսպելով, տվի նրան յերկու հարյուր գուլդեն: Բանի վոր սկսեցի, ուրեմն և պետք է վերջացնեմ: Յեթե նա գերմանացիներին պատմի փողի մասին, ապա այդ կարող է մի ավելորդ ապացույց հանդիսանալ այն ճշմարտության, վոր յես ասել եմ Բեռնին՝ Բելգիայի մեր գաղտնի ծառայության տապալման մասին: Նա ծամածռեց դեմքը՝ այդքան չնչին գումար տեսնելով: Սակայն յես խոստացա նրան փող տալ առանձին զեկուցագրերն ստանալուն պես:

Յերկու շաբաթ հետո Բեռնը նորից Հոլլանդիա յեկավ: Իմ ներկայությամբ նա կտրտեց իր վերարկուի կարերը և այնտեղից դուրս քաշեց խոստացած զեկուցագիրը՝ տըպված ամենաբարակ թղթի վրա: Ապա ավելացրեց, վոր նա գտել է մի բանվոր՝ Անտվերպենից դեպի հյուսիս գտնվող Ստաբբրեգին մոտիկ սահմանի վրա տարածված ֆերմայից, վորը համաձայն է զեկուցագրեր փոխադրել սահմանի վըրայով: Իսկ յես մինչև նրա Բելգիա վերադառնալը պետք է ծանոթացնեմ նրան Հոլլանդիայի այդ ռայոնում աշխատող մեր սահմանային գործակալի հետ, և այն ժամանակ նա կկարողանա իրար մոտ բերել այդ յերկու գործակալներին: Յես հրաժեշտ տվի Բեռնին, պայմանավորվելով հանդիպել իրար նույն տեղում:

Այդ ժամանակ Լյեժում, Նամյուրում և Բրյուսելում մենք ունեյինք գնացքներին հետևող յերեք անկախ պոստերի

կազմակերպություններ։ Ծառայության վայր վերադառնալով, ինձ հարկավոր էր ընդամենը մի քանի րոպե, վորպեսզի ստուգեյի Բեռնի զեկուցագիրը։ Այդ զեկուցագիրը, ինչպես նախատեսել էյի, սուտ դուրս յեկավ։

Ավելի ուշ, հանդիպման ժամանակ, յես Բեռնին ասացի, վոր այն հեշտությունը, վորով նա անցագրեր էր ստանում գերմանացիներից, ստիպում է մեզ զգաստ լինել, և թեպետ գնացքներին հետևող նրա պոստերը կարող են գերազանց լինել, բայց և այնպես մենք վոչ մի մատերիալ չունենք վերահսկողության համար։ Յես նրան մատնանշեցի, վոր նրա տեղեկությունները վոչ մի արժեք չունեն դաշնակիցների հրամանատարության համար, յեթե չի կարելի լիովին հույս դնել դրանց վրա։ Յես շեշտեցի, վոր դա մեղադրանք չէ, վոր նա ամենայն հավանականությամբ, գերազանց հայրենասեր է և ինքը պետք է հասկանա այդպիսի դրության անհնարինությունը։ Բեռնը հեռացավ՝ հայտարարելով իր լոյալության մասին և բղավելով, վոր իրեն վիրավորեցին։

Բեռնը մնաց Հոլլանդիայում, և շուտով յես վրդովմունքով լսեցի, վոր նրան տեսել են մեր գործակալներից մեկի հետ։

Յես շտապ կարգով տեղեկացրի մեր բոլոր մարդկանց, վոր Բեռնը գերմանական գործակալ է։ Այդ մարդը լուրջ սպառնալիք էր, վորովհետև, վորպես մեզ համար աշխատող բելգիացի, նա կարող էր ձեռք բերել մեր գործակալներից վոմանց վստահությունը։ Շուտով դրությունը նրա համար անհարմար դարձավ, և յես ուրախությամբ իմացա, վոր նա վերադարձել է Բելգիա։

Սակայն յես դեռ նրանից չեյի ազատվել։ Մի քանի շաբաթ անց Բրյուսելի մեր գործակալներից մեկը հայտնեց, վոր Բեռնը իր մի ընկերոջը պատմել է, թե նա Բելգիա յե ուղարկված հետախուզական ծառայություն կազմակերպելու համար և վոր նա գործակալներ է հավաքագրում։

Բեռնը, անտարակույս, գերմանական գործակալ-պրովոկատոր էր։ Այս տեսակ բելգիացիները՝ Բելգիայի գերմանական բանտերում աշխատող «թխսկանների» կամ տե-

զեկուցումների հետ միասին՝ ամենալուրջ և ամենավտանգավոր սպառնալիքն եյին հանդիսանում մեր գործակալների համար: Մեր գործակալները հեշտությամբ եյին կարողանում տարբերել գերմանական գաղտնի վոստիկանության գործակալներին, բայց դաշնակիցների մոտ ծառայող հայրենասեր բելգիացիների դիմակի տակ քողարկված այս դավաճանները մեր հետախուզական կազմակերպությունների ամենամոլեռանդ գերեզմանափորներն եյին հանդիսանում:

Անհրաժեշտ եր դադարեցնել Բեռնի գործունեությունը: Մտածում եյինք նրան սպանելու մասին, բայց դա կըհայտաբերեր մեր գործակալներից գոնե վորևէ մեկին: Ուստի վորոշեցի վախեցնել նրան, ցույց տալով, վոր նրա դեմ ապացույցներ են կուտակված և վոր պատերազմից հետո նա ստիպված կլինի պատասխանատու լինել բելգիական իշխանությունների առաջ իր գործունեության համար:

Յես չեյի կարող ոգտագործել կեղծ զեկուցագրերը, վորովհետև այդ դեպքում ստիպված կլինեյինք խոստովանել, վոր մենք գնացքներին հետևող պոստեր ունենք Լյեժում, Նամյուրում և Բրյուսելում և կարող ենք նրա զեկուցագրերը համեմատել այդ պոստերի զեկուցագրերի հետ: Յեթե նույնիսկ յես այդ բանն անեյի, ապա նա կարող եր ասել, վոր ինքն է խաբված յեղել: Յես չեյի կարող ոգտագործել գերմանական անցագրերը, վորովհետև լոյալ-բելգիացիներից շատերը յերբեմն-յերբեմն այդպիսի անցագրեր եյին ստանում: Իմ կասկածների մասին վերջի-վերջո հայտնեցի Դեյլորմին, վորը մի շաբաթ շարունակ հետապնդեց Բեռնին, և ապա Բեռնին գրեցի մի անանուն նամակ՝ իբրև թե մի խումբ բելգիացիներից, վորոնք դավաճանների դեմ նյութեր են հավաքում, վորպեսզի պատերազմից հետո վերջիններս կրեն իրենց արժանի պատիժը: Ցույց տալով այն ժամերն ու որերը, յերբ Բեռնը այցելում եր գերմանական գաղտնի վոստիկանության բյուրոն Բուլեմոն փողոցի վրա, և հիշեցնելով նրան վերջին շաբաթվա ընթացքում իր արած գործունեության մասին, այդ յերևակայական կազմակերպությունը կարողացավ համոզել նրան, վոր հետևում

են իրեն։ Շատ հավանական է, այդ բանը վախեցրեց նրան, և մենք նրա մասին այլևս ոչ մի բան չլսեցինք։

Պատերազմից հետո շատ դավաճան բելգիացիներ գնդակահարվեցին, բայց Բեոնը, թեև յես հաղորդել եյի նրա մասին, և նրա արարքը հետաքննել եր բելգիական ոստիկանությունը, կարողացել է դուրս պրծնել։ Բելգիայից մեկնելուց առաջ գերմանական գաղտնի ոստիկանությունը ոչնչացրեց գործակալների բոլոր ցուցակները, իսկ բելգիացիները չեյին ցանկանում մեղադրել բելգիական վորևե քաղաքացու, յեթե նրա դեմ հանցանքի ուղղակի ապացույցներ չկան։ Բեոնը կարողացել է պատճառ գտնել, թե ինչի համար է այցելություններ կատարել դեպի Բեոլեմոն փողոցը։ Բացի դրանից, նա հայտնել է, թե մի ինչ-վոր անծանոթ մարդ, վորը հրաժարվում եր տալ իր անունը, կազմակերպում եր գնացքներին հետևող պոստեր և սահմանից Սաարբրեկե անցնելու գործը և իր՝ Հոլլանդիա մեկնելու նախօրյակին մտել է նրա մոտ, վորպեսզի նրանից խնդրի կապ հաստատել դաշնակիցների գաղտնի ծառայությունից վորևե մեկի հետ։ Բեոնը կարողացել է նաև հիանալի կերպով ապացուցել, վոր ինքը տվյալ մոմենտին բացակա յե յեղել այն վայրից, վորտեղ նրան վերագրել են այդ հանցագործությունը (այլուրեքություն–ալիբի)։ Նա այնքան ժամանակ է ունեցել, վոր կարողացել է նախապատրաստել այդ։ Նա խույս տվեց դատապարտվելուց, բայց ի վիճակի չեղավ ցրելու այն վատ համբավը (ռեպուտացիա), վոր ինքն եր ստեղծել իր համար։ Շուտով հաշտություն կնքելուց հետո նա անհետացավ Բրյուսելից։

Ինչ վերաբերում է Դելորմին, ապա նա, չնայած իր հիվանդությանը, մինչև պատերազմի վերջը ղեկավարեց իր իսկ կազմակերպած փոքր խմբակը։

«ՍՊԻՏԱԿ ՏԻԿԻՆԸ»

Վան Բերղենը և նրա կազմակերպությունը բռնված եյին գերմանացիների կողմից և թեև Բրյուսելում, Նամյուրում և Լյեժում Կոլլոյի կազմակերպած դիտող պոստերը մեր մի քանի անկախ պոստերի հետ դեռ էլի գործում եյին, բայց և այնպես մենք պետք է փոխարինեյինք մեր կորուստները և ավելացնեյինք պոստերի թիվը: Գերմանացիները շարունակում եյին ձերբակալություններ կատարել, և բոլոր գործակալները գնդակահարվելու մշտական սպառնալիքի տակ եյին գտնվում:

Ուստի յերբ մեր սահմանապահ գործակալը ինձ մոտ ուղարկեց Բելգիայից յեկած մի եմիսարի՝ Սեն-Լամբեր կեղծ անունով, վորն ասաց, թե ինքը հանդիսանում է օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայում հետախուզական ծառայություն կազմակերպելու ցանկություն ունեցող հայրենասեր բելգիացիների մի մեծ խմբի ներկայացուցիչը, ապա իմ վոգևորությանը չափ ու սահման չկար: Ուրեմն աշխատանքի կեսը կատարված եր. ինձ հարկավոր եր միայն ուղեկցողներ գտնել, փող տալ և առաջադրանքներ ուղարկել:

Նա ինձ հայտնեց, վոր այդ խումբը բաղկացած է ինտելիգենտներից՝ ուսուցիչներից, ազատ պրոֆեսիաների տեր մարդկանցից, բանկիրներից և մի քանի ազնվականներից: Բայց Սեն-Լամբերը ինձ չշմեցրեց հետևյալ հայտարարությամբ.

— Նրանք, սակայն, մի պայման են դնում. աշխատանքն սկսելուց առաջ իրենց ընդունել զինվորական ծառայության:

Յես հասկանում եյի այդ ցանկությունը: Օկուպացիայի յենթարկված գոտու ամեն մի գործակալ ծառայում եր իր յերկրին, յենթարկվելով նույնիսկ ավելի մեծ վտանգի, քան զինվորը ռազմաճակատում. նա վտանգի հանդեպ կանգնած եր միայնակ, առանց թմբկահարող կռվի, առանց ինքնապաշտպանության վորևէ միջոցի: Բայց տվյալ մոմենտին այդ խնդրանքին գոհացում տալն անհնարին եր թվում:

Զինվորական մինիստրությունն ինչպե՞ս կարող էր բելգիական հպատակներին բրիտանական զինվորներ դարձնել: Նույնիսկ բելգիական իշխանություններն էլ չէին կարող այդ բանն անել, քանի որ չափազանց վտանգավոր էր թեկուզ հենց անվանացուցակներ ուղարկել սահմանի վրայով: Եվ, որ գլխավորն է, նրանք ի՞նչպես կարող էին խմբի կազմի մեջ մտնող կանանց զինվորական ծառայության ընդունել:

Ես խուսափեցի պատասխանելուց և հարցրի.

— Ձեր կարծիքով, այդ ինչպե՞ս պետք է արվի և ինչպե՞ս պետք է տրվի յերդումը:

— Չգիտեմ,— պատասխանեց նա:— Հարկավոր է, որ զինվորական մինիստրությունն ինքը մի որևէ ձև հնարի: Ես հրահանգ եմ ստացել այդ հարցը քննարկելու Հավրի բելգիական իշխանությունների հետ այն դեպքում, յեթե ձեզանից գոհացուցիչ պատասխան չստանամ:

Ես գիտեյի, որ յեթե բելգիական զինվորական հրամանատարությունը նույնիսկ համաձայնվի էլ նրանց առաջարկությանը, ապա բելգիական գաղտնի ծառայությունը չպիտի կարողանա կապի անվտանգ միջոցներ տրամադրել նրանց՝ սահմանի վրա: Ես կասկածում էյի, որ հազիվ թե բելգիական գաղտնի ծառայությանը հաջողվի այդ ժամանակաշրջանում որևէ տեղեկություն ստանալ օկուպացիայի յենթարկված գոտուց:

Ես գիտեյի, որ մենք շանս ունենք ստեղծելու այնպիսի մի կազմակերպություն, որի մասին շարունակ յերազում էյինք, բայց որ յես ստիպված կլինեմ տալու մի խոստում, որը, կարող է պատահել, չկարողանամ պահել և կամ կարող է ինձ շատ անհարմար դրության մեջ դնել: Սեն-Լամբերին ասացի, որ այդ բոլորի մասին կհաղորդեմ Անգլիայում գտնվող պետին և մեկ-յերկու օրվա ընթացքում պատասխան կտամ նրան:

Իշխանություններին դիմելն անօգուտ էր: Գիտեյի, որ յեթե նույնիսկ զինվորական մինիստրությունն ուզենա բավարարել նրանց խնդիրքը, ապա դրա համար անհրաժեշտ կլինի ստանալ բելգիական կառավարության հա-

մաձայնությունը և վոր այս բոլոր բանակցությունները մեզ կհարկադրեն յերկար և թանկագին ժամանակ կորցնել։

Հաջորդ օրը հանդիստ խղճով Սեն-Լամբերին ասացի, վոր նրանց պահանջը բավարարված է և նա կարող է այդ մասին նամակ գրել, իսկ յես էլ հանձն եմ առնում այդ նամակն ուզած հասցեյով ուղարկել Լյեժ կամ Բրյուսսել։

Նա գրեց մի այդպիսի նամակ, տվեց ինձ յերկու հասցե և մեկնեց Հավր՝ իր ծառայությունները առաջարկելու բելգիական կառավարությանը։ Նա ինձ տված խոսքը պահեց և մինչև պատերազմի վերջն այդ մասին վոչ վոքի հետ չխոսեց։

Իմ առաջին փոստը պարունակում էր իր մեջ Սեն-Լամբերի նամակը, առաջադրանք, կազմակերպության հարցին վերաբերող ցուցմունքներ և 500 ֆունտ ստերլինգ՝ նախնական ծախսերի համար։ Մենք թույլատրեցինք մեր սուրհանդակին անձամբ պայմանավորվել «փոստարկղի» հետ՝ զեկուցագրերի հետևից գալու օրվա և ժամի մասին։

Շուտով ստացանք պատասխանը, վոր պարունակում էր մի քանի ռազմական տեղեկություններ և Լյեժում, Նամյուրում ու Բրյուսսելում գտնվող պոստեր կազմակերպելու խոստումը։ Մեզ հաղորդում եյին նաև, վոր կազմակերպությունը կոչվելու յե «Սպիտակ տիկին»[1]։

Կազմակերպությունն արագությամբ ընդարձակվում էր։ Համարյա յուրաքանչյուր շաբաթ նոր գտնվող պոստեր եյին ավելանում, մինչև վոր նրանց թիվը հասավ քառասունի, ընդգրկելով բելգիական բոլոր հանգուցային կայանները։ Այնպիսի կենտրոններից, ինչպիսին եյին Գենտը, Ոդենարը, Աթը, Մոնը և Ալոնը, մենք վոչ միայն զեկուցագրեր եյինք ստանում գնացքների յերթևեկության հետևելու մասին, այլ նաև, վորովհետև այդ կետերը գտնվում եին հանգստի գոտիներում, ստանում եյինք զո-

---

1) Ըստ ավանդության՝ «Սպիտակ տիկնոջ» հայտնվելը պետք է նախագուշակեր Հոհենցոլլերների անկումը։ Այդ անունը շատ հարմար դուրս յեկավ այդ կազմակերպության համար, վորովհետև իր աշխատանքով նա նպաստում էր գերմանական բանակի պարտությանը և կայզերի գահընկեցությանը (հեղինակ)։

[illegible]ագնդերի համարները, վորոնք հնարավորություն եյին տալիս մեզ իմանալու, թե հատկապես վո՛ր դիվիզիաներն եյին գալիս ու անցնում տվյալ ռայոններից:

Կարճ ժամանակում այդ կազմակերպությունը հավաքագրեց մոտավորապես յերկու հարյուր գործակալ: Կազմակերպության գլուխ եյին կանգնած յերկու ղեկավար. մեկը՝ ինժեներ, վոր առաջ աշխատել եր բելգիական պետական ծառայության մեջ, իսկ մյուսը՝ պրոֆեսոր: Այդ մարդկանց կարիք չկար ասելու, թե ի՛նչպես ձեռնարկեն կազմակերպմանը: Նրանք հասկացել են անկախ և մեկուսացված բջիջների ձևով ծառայություն կազմակերպելու կարևորությունը: Նրանք ուսումնասիրում եյին գերմանական գաղտնի վոստիկանության մեթոդներն ու աշխատանքը և միշտ ընդունակ եյին իրենց խորամանկությամբ գերազանցել նրան:

Յերբ Բելգիան ընդգրկվեց «Սպիտակ տիկնոջով» և մեր ուրիշ կազմակերպություններով, դրանից հետո սկսեցինք մտածել, թե ի՛նչպես ներթափանցենք Ֆրանսիայից բռնագրավված տերիտորիան: Յերկու տարվա ընթացքում դաշնակիցների գաղտնի ծառայություններից և վոչ մեկը զեկուցագրեր չեր ստանում այդ գոտուց: Մենք շատ եյինք ուզում գնացքներին հետևող պոստ կազմակերպել Իրզոն—Մեզյոր գծի—գերմանական ճակատին զուգահեռաբար ընթացող այդ կարևոր յերակի վրա, վորի նշանակությունն ավելանում եր այնքան, վորքան ուժեղանում եյին գերմանացիների՝ մեծ հարձակման պատրաստվելու լուրերը: Օկուպացիայի յենթարկված Ֆրանսիայում մենք կկարողանայինք հետևել վոչ միայն հանգստի գոտիներին, այլ նաև այն ռայոններին, վոր օգտագործելու եյին գերմանացիները զորքեր կենտրոնացնելու համար:

Հետևելով Իրզոն—Մեզյոր գծին, վորով տեղի յեր ունենում դիվիզիաների փոխադրությունը մի հատվածից մյուսը, և մեր տրամադրության տակ ունենալով զանազան ռայոններում զորքեր կենտրոնացնելու վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդող «Փլանյորներ», մենք կկարողանայինք վորոշել, թե հատկապես վո՛ր հատվածն է ընտրված

հարձակման համար և, այսպիսով, կստանայինք դաշնակիցների համար կենսական կարևորություն ունեցող ինֆորմացիա: Ուստի մենք «Սպիտակ տիկնոջը» ամեն կերպ դըրդում եյինք թափանցել Ֆրանսիա, սակայն հանդրվանային ռայոնում և, գլխավորապես, Ֆրանս-բելգիական սահմանի յերկարությամբ կատարվող հսկողությունն ի չիք եր դարձնում բոլոր փորձերը: Բելգիայում, չնայած գերմանացիների ներկայությանը, սովորական առօրյա կյանքը շարունակում եր իր ընթացքը, մինչդեռ Ֆրանսիայում քաղաքացիական բնակչության զգալի մասն եվակուացիայի յեր յենթարկված, և շատ վայրերում մնացել եյին միայն գյուղացիները, վորոնք վոչ մի պատճառ չունեյին տեղափոխվելու թեկուզ յերկու կամ յերեք մղոն հեռավորության վրա:

Մի անգամ «Սպիտակ տիկնոջից» հաղորդագրություն ստացանք, թե Լյեժի նրանց գործակալներից մեկի տանը թաքնըվում ե մի յերիտասարդ ֆրանսիացի փախստական. Նըրանք խնդրում եյին մեզ ոգնել նրան Հոլանդիա անցնելու: Մենք միաժամանակ և՛ զայրացանք, և՛ վրդովվեցինք: Մենք շարունակ կրկնում եյինք, վոր նրանք վոչ մի գործ չունենան փախստականների հետ, վորովհետև վերջիններս իրենցից վտանգ եյին ներկայացնում մեր կազմակերպության համար վոչ միայն Բելգիայում, այլ նաև Հոլանդիայում: Փախչելու փորձ անող փախստականներից շատերը բըռնըվել են. միանգամայն պարզ ե, վոր սահմանի վրայով ավելի հեշտ եր զեկուցագիր անցկացնելը, քան մարդ: Այդ իսկ պատճառով, յեթե մեր սուրհանդակները և ուղեկցողները սկսեն կանոնավորապես փախստականներ անցկացնել, ապա մեր կազմակերպության տապալման վտանգը մի քանի անգամ կուժեղանա: Բացի դրանից, նույնիսկ բարեհաջող կերպով Հոլանդիա հասնելուց հետո այդ մարդիկ վորպես սպառնալիք եյին մնում մեզ համար, վորովհետև, ապահով դրության մեջ զգալով իրենց՝ շարունակ սկսում եյին պատմել իրենց փախուստի մասին և վերջացնում եյին նրանով, վոր այդ բանը պատմում եյին գերմանական գաղտնի ծառայության մեջ աշխատող բազմաթիվ բելգիացիներից կամ չեզոք մարդկանցից մեկն ու մեկին, վո-

րոնք հատկապես զբաղվում եյին փախստականների շրջաններն այցելելով:

Իմ առաջին ներքին մղումն եր՝ մերժել այդ խնդիրքը: Սակայն, մտածելով, տեսակցություն նշանակեցի և խընդրեցի Որամին ֆրանսիացու հետևից ուղարկել Շարլ Վիլլեկենսին: Իմ մեջ մի միտք հղացավ. գուցե թե յես այդ մարդու միջոցով կկարողանամ նոր կազմակերպություն ստեղծել Ֆրանսիայում:

Ֆարրին բարեհաջող կերպով անցավ ելեկտրալարի վըրայով:

Նա միջին հասակի քսանամյա պատանի յեր, ըմբիշի կազմվածքով, խանդավառությամբ վառվող աչքերով: Նա մի քանի խոսքով պատմեց իր կենսագրությունը: Ֆարրին պատրաստվում եր քահանա դառնալու և արդեն մի վորոշ ժամանակ վանական յեղբայր (մոնթ) եր յեղել, բայց նա ցանկացել եր փախչել օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայից, վորպեսզի բանակ մտնի: Լյեժում մի յեզվիտական քահանա նրան ծանոթացրել եր «Սպիտակ տիկնոջ» հետ: Նա այդ կազմակերպության մասին միայն գիտեր այն, վոր նա իր տրամադրության տակ ունի Հոլլանդիայի հետ կապ հաստատելու միջոցներ:

Դժվար չեր համոզել այդ պատանի հայրենասերին, վոր վերադառնա Ֆրանսիայի օկուպացիայի յենթարկված շրջանը: Սակայն նա պնդում եր, վոր յես ֆրանսիական իշխանություններից հատուկ թույլտվություն ստանամ, վորպեսզի վերադառնալիս կարողանա այդ թույլտվությունը ցույց տալ իր հորը— ֆրանս-պրուսական պատերազմի հին զինվորին, վորը համոզում եր նրան փախչել: Հաագայի ֆրանսիական ռազմակցորդ (ատտաշե), գեներալ Բյուկարելը հաճույքով կատարեց մեր խնդիրքը:

Թեև յես չեյի ել ուզում «Սպիտակ տիկինը» կապել այն կազմակերպության հետ, վոր մենք այժմ եյինք պատրաստվում ստեղծել օկուպացիայի յենթարկված Ֆրանսիայում, բայց և այնպես յես ուրիշ յելք չունեյի: «Սպիտակ տիկինը» մեր կազմակերպությունների մեջ այն միակ կազմակերպությունն եր, վոր մինչև ֆրանս-գերմանական սահ-

մանն ընդգրկում եր օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիան: Միայն նա կարող եր ընդունել Ցարլիի զեկուցագրերը: Ինձ վիճակված եր սկսել դիմել՝ այնպիսի խոշոր կազմակերպություններ ստեղծելով, վորոնցից մինչ այդ խուսափում եյի:

Ցարլին նորից Շարլ Վիլլեկենսի ձեռքը հանձնելով՝ յետ ուղարկեցինք դեպի Լյեժ: Այնուհետև մենք ուրիշ ճանապարհով հայտնեցինք «Սպիտակ տիկնոջ», վոր ցանկալի յե Ցարլիի հետ հանդիպել հին հասցեյով, ընդգծելով «Սպիտակ տիկին» կազմակերպության մասին լիակատար լռություն պահպանելու անհրաժեշտությունը: Նրան հարկավոր եր միայն ցույց տալ Ֆրանս-բելգիական սահմանի վրա գտնված այն հասցեն, վորով նա պիտի ուղարկեր իր զեկուցագրերը և ստանար իր կազմակերպության փողերը: Մենք նրանց առաջարկեցինք կապը կազմակերպել այնպիսի յեղանակով, վոր Ցարլիի կազմակերպության մեջ կատարվող ձերբակալությունները նրանց շարքերի քայքայում չառաջացնեն: Ապա մենք խնդրեցինք նրանց գործուղել «Սպիտակ տիկնոջ» մի վորևե անդամի՝ Ցարլիի հետ տեսակցելու համար. վերջինս պետք է բացատրի նրանց ներկայացուցչին «Ֆլանյորների» աշխատանքի մի քանի առանձնահատկությունները:

Մենք շատ ուրախ եյինք, վոր հնարավորություն կունենանք անձամբ հրահանգներ տալու, վորովհետև շատ դժվար եր գրավոր ձևով հրահանգներ տալ «Սպիտակ տիկնոջը»՝ պահանջվող ինֆորմացիայի վորոշ մանրամասնությունների մասին: Մենք Ցարլիին ցույց տվինք ռազմաճակատի քարտեզները և «Ծաղանակագույն գիրքը», ինչպես նաև զանազան նկարներ և դիագրամներ, վորոնք լուսաբանում եյին այն յեղանակները, վորոնցից նրանք պետք է ոգտվեյին՝ տարբեր զորամասերը, հրանոթների դրամաչափերը, հրետանու կատեգորիաները և այլն վորոշելու համար: Մենք ցույց տվինք, թե վորքան կարևոր է թեկուզ մի զորագունդ, մարտկոց կամ սակրավոր վաշտ վորոշելը, քանի վոր գոյություն ունեցող բոլոր գերմանական դիվիզիաների կազմը ցույց տվող «Ծաղանակագույն

Գրքի» միջոցով կարելի յե հաճախ վորոշել դիվիզիայի համարը։ Ռազմական գործողությունների թատերաբեմի քարտեզների միջոցով մենք ցույց տվինք նաև, թե վո՛րքան կարևոր է հետևել գերմանական յուրաքանչյուր դիվիզիայի տեղափոխությանը։

«Սպիտակ տիկինը» լավ եր կատարում իր խնդիրը։ Ֆաբրին վերադարձավ Իրզոն, ձեռնարկեց կազմակերպության ստեղծելու գործին, և շուտով մենք սկսեցինք ստանալ առաջին զեկուցագրերն Իրզոն–Մեզյոր կարևոր յերակից։ Գլխավոր զորակայանից նորից շնորհավորական հեռագրեր ստացանք. այդ հեռագրերը կրճատագրով հաղորդեցինք ոկուպացիայի յենթարկված տերիտորիային։

«Սպիտակ տիկնոջ» հետ կապ պահպանելու համար մենք այժմ սահմանի վրա ունեյինք յերեք անկախ անցքեր, վորոնք մենք հսկում եյինք գիշեր ու ցերեկ։ Ելեկտրալար, գերմանական ժամապահներ, գաղտնի վոստիկանություն— ահա թշնամիներ, վորոնց մենք այնքան լավ եյինք հետևում, վոր կարողանում եյինք զեկուցագրեր հանձնել հենց նրանց քթի տակ։ Մեզ պետք յեղավ բելգիական սահմանի վրա ոգտագործել սահմանամերձ գյուղացիներին, վորոնց կուլտուրական մակարդակն զգալի չափով ավելի ցածր եր, քան ոկուպացիայի յենթարկված գոտու մեր գործակալների կուլտուրական մակարդակը։ Գերմանացիներն ավելի նվազ կասկածանքով եյին վերաբերվում նրանց նկատմամբ, և գյուղացիները, մշակելով իրենց հողը, հնարավորություն ունեյին մոտենալու ելեկտրալարին։

«Սպիտակ տիկին» կազմակերպությունը շարունակ ընդարձակվում եր։ Նա իր շոշափուկները տարածում եր Բելգիայի և Ֆրանսիայի ոկուպացիայի յենթարկված ամբողջ տերիտորիայով մեկ։ Փողի կարիքը շարունակ աճում եր։ Գնացքներին հետևողները և այլ գործակալներն ստիպված եյին աշխատել գիշեր ու ցերեկ, ըստվորում նրանց մեծ մասըն ընտանիքով եր ծանրաբեռնված։ Այժմ հենց միայն «Սպիտակ տիկնոջը» սահմանամերձ գյուղացիների միջոցով ամսական ուղարկում եյինք մոտ 10.000 ֆունտ ստեռլինգ,

չհաշված այն գումարները, վոր մենք առանձին վճարում եյինք ուղեկցողներին և սահմանի վրա աշխատող գործակալներին։

Այս գումարները գլխավորապես ուղարկվում եյին 1000 մարկանոց վարկային տոմսերով, բայց նույնիսկ այսպիսի խոշոր կտրոններով պետք եր լինում ամսական ուղարկել 200 տոմս։

Վտանգը գյուղացիներին գայթակղեցնելն եր։ Մենք ամբողջովին նրանց ձեռքերումն եյինք. յեթե նրանք վորոշեյին իրենց մոտ պահել այդ փողերը, ապա մենք վոչ մի հնարավորություն չեյինք ունենա այդ գումարները լրացնելու։ Նրանք կարող եյին նույնիսկ հավատացնել մեզ, վոր իրենք անմեղ են, վկայակոչելով ուրիշ մարդկանց, վորոնց ձեռքով պետք ե անցնեյին գումարները։ Բայց դրամի կորուստը շատ փոքր անախորժություն կլիներ։ Մենք ուրիշ բանից եյինք վախենում. ուղեկցողները վարձատրություն չստանալով՝ կդադարեյին աշխատելուց։ Սակայն փողի մեծ մասը իր նշանակված տեղն եր հասնում, վորովհետև «Սպիտակ տիկինը» ամեն անգամ մեզ ստացագիր եր ուղարկում։

Սահմանն անցկացնող մեր յերեք կետերը համարյա յերեք տարի շարունակ աշխատում եյին բարեհաջող կերպով։ Այնուհետև, այս կետերից մեկին սպասարկող մարդիկ հանկարծ ձերբակալվեցին։ Ամենայն հավանականությամբ, նրանք կասկած են արթնացրել նրանով, վոր շատ հաճախ եյին մոտենում լարին։ Համենայն դեպս մեզ հաջողվեց ժամանակին նախազգուշացնել «Սպիտակ տիկնոջը», վոր անհրաժեշտ ե խափանել սուրհանդակի և ուղեկցողի հանդիպումը, և վորովհետև սուրհանդակի անձնավորությունը հայտնի չեր սահմանապահներին, ուստի հետագայում ձերբակալություններն այլևս չշարունակվեցին։ Գերմանացիները բռնեցին զեկուցագրերի այն վերջին կապոցը, վոր պատրաստված եր սահմանի վրայով ուղարկելու համար։ Այդ բանն անմիջական վտանգ չեր սպառնում «Սպիտակ տիկնոջը», վորովհետև բոլոր հրապարակված հաղորդագրությունները կրճատագրված եյին, սակայն զեկու-

ցագրերի մեծ քանակությունը նախազգուշացրեց գերմանացիներին, վոր գոյություն ունի մի խոշոր կազմակերպություն, վորն աշխատում ե օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայում, իսկ այդ նշանակում եր ուժեղացնել հսկողությունը:

Մեզ համար ամենամեծ անախորժությունն այն եր, վոր փողերի մեծ մասը հենց այս հանձնող կայանի միջոցով եր ուղարկվում: «Սպիտակ տիկինը» մեզ անմիջապես առաջարկեց թույլ տալ պարտք վերցնելու օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայում մի բանկիրից, վորը կազմակերպության անդամ եր: Յես թույլատրեցի նրանց գործի անցնել: Այսպիսով նրանք պարտք վերցրին 30 000 ֆունտ ստերլինգ, մինչև վոր մենք կարողանայինք նորից կարգի գցել փողի կանոնավոր առաքումը: Ինչպես «Սպիտակ տիկնոջը» միլիտարիզացիայի յենթարկելու խնդրում, այնպես ել այս դեպքում Լոնդոնում գտնվող պետը ոգնեց ինձ հաշտություն կնքելուց հետո կատարել նաև այս խոստումը: 1919 թվականին նա իմ անունով դրամ փոխադրեց Բրյուսել, և յես կարողացա չեք տալ այնպիսի գումարով, վորը լրիվին ծածկում եր նրանց պարտքը:

Արդյոք դա հսկողությունն ուժեղացնելո՞ւ հետևանքով եր, զեկուցագրերը գերմանացիների ձեռքն ընկնելո՞ւ արդյունքով, թե՞ գործակալներից մեկի անփութության պատճառով, յես այդ չգիտեմ, բայց «Սպիտակ տիկնոջ» գլխին մի դժբախտություն պատահեց:

Այն յերկու յեղբայրները, վորոնք սուրհանդակի պարտականություն եյին կատարում և ապահովում եյին Բելգիայի հարավում գտնվող Արլոնի խմբի և Լյեժի խմբի միջև յեղած կապը, ձերբակալվեցին: Ըստ հրահանգի, նրանք, Լյեժի փողոցներից մեկով անցնելիս, իրենց զեկուցագրերը պետք ե ներս գցեյին մի տան կիսաբաց լուսամուտով: Այդ տանն ապրում եր մի հաստակավոր ամուսնացած զույգ, վորի անցյալ կյանքը հայտնի չեր և վորի վրա կարելի չեր հույս դնել: Այդ զույգի մոտ եր ուղարկվել «Սպիտակ տիկնոջ» մի գործակալ, վորը, առանց իր անունը հայտնելու և առանց մի վորևե բան հաղորդելու զեկու-

ցագրերի բնույթի մասին, համոզել եր նրանց հավաքել զեկուցագրերը և շաբաթը մի անգամ դրանք հանձնել իրեն՝ իր այցելության ժամանակ: Շնորհիվ կանոնավոր հակահետախուզության այն սիստեմի, վոր կիրառում եր «Սպիտակ տիկինը», այդ «փոստարկղը» չեր կարող իրենից վտանգ ներկայացնել: Յերբ գերմանական գործակալները բռնեցին այդ պատանիներին, «Սպիտակ տիկինը» կարողացավ իր գործակալներին հեռու պահել այդ տնից և նախազգուշացնել Արլոնի խմբին:

Դժբախտաբար, ձերբակալված գործակալներին ազատելու համար վորևե քայլ անելու վոչ մի հնարավորություն չկար: Յերկու յեղբայրներն ել գնդակահարվեցին Լյեժում:

Սրանք են յեղել այն միակ կորուստները, վոր ունեցել ե «Սպիտակ տիկինը»—յերեք հարյուրից ավելի գործակալներից բաղկացած և տասնութ ամիս անընդհատ գործող այդ կազմակերպությունը:

Մի անգամ ես պատահեց մի դեպք, յերբ մազ եր մնացել, վոր «Սպիտակ տիկինը» տապալվեր: Լյեժի շրջակայքում գտնվող մի ամարանոցային տան հյուրասենյակում նստած եյին կազմակերպության յերեք անդամներ և զեկուցագրեր եյին պատրաստում Հոլլանդիա ուղարկելու համար: Զեկուցագրերն արդեն տպված եյին բարակ գործվածքի վրա և փոքր խողովակների ձևով փաթաթված եյին, իսկ յերրորդ գործակալը հենց կնքում եր զեկուցագրերը, յերբ հանկարծ սենյակ ներխուժեցին գերմանական գաղտնի վոստիկանության յերկու գործակալ և խուզարկություն կատարեցին: Կազմակերպության այն անդամը, վոր ձեռքին պահած ուներ թանգարժեք խողովակները, կարողացավ դրանք խոթել իր բազկաթոռի նստելատեղի և թիկնակի արանքը: Խուզարկությունը վոչ մի բան չհայտաբերեց, և բոլոր յերեքն ել ազատ թողնվեցին:

Ինձ համար միշտ գաղտնիք մնացին այն պատճառները, վորոնք գերմանացիներին դրդում եյին խուզարկություններ և ձերբակալություններ կատարել: Յես շատ եյի փափագում նայել նրանց արխիվը հաշտություն կնքելուց

հետո: Ձերբակալությունները միշտ հանկարծակի էին կատարվում: Բացի իրենց սեփական գաղտնի ոստիկանությունից, գերմանացիները, անկասկած, իրենց ծառայության մեջ ունեյին նաև բազմաթիվ տեղեկատու բելգիացիներ, ըստվորում մեր գործակալներն ամենից ավելի վախենում եյին վերջիններիցս:

1918 թվականի գերմանական մեծ հարձակումից մի քանի ամիս առաջ «Սպիտակ տիկինն» իր կազմակերպությունը տարածեց Ֆրանսիայից բռնագրաված տերիտորիայի Վալանսյենի հատվածում: Այստեղ 1915 թվականին գործում եր դաշնակիցների մի հին գաղտնի ծառայություն, վորը կորցրել եր կապը Հոլանդիայի հետ: Այժմ նա վերակենդանացավ և շուտով սկսեց մեզ ուղարկել գնացքներին հետևելու վերաբերյալ զեկուցագրեր և «Ֆլանյորների» զեկուցագրեր, վորոնք ահագին արժեք ունեյին մեզ համար:

«Սպիտակ տիկնոջ» վերջին նվաճումը մեզ հետ հեռախոսային կապ հաստատելու փորձն եր: Եթե հաշտություն չկնքվեր, այդ միջոցն իրագործված կլիներ: Դա մի հաղթանակ կլիներ, վորը կհավերժացներ այդ հիանալի կազմակերպության առանց դրան էլ փայլուն հաջողությունները: Նրա պետերից մեկը, բելգիական համալսարաններից մեկի ֆիզիկայի պրոֆեսոր, պարզեց, վոր հսկողությունն աննշան է բելգիական-հոլանդական սահմանի Մաաստրիխտի սեկտորում, այն վայրում, վորտեղ յերկու յերկրները սահմանազատված են միայն գետով: Այս ռայոնում յերկու բելգիական տների միջև գետի տակով կարելի յե անցկացնել հարյուր յարդ յերկարությամբ հաղորդալար: Հոլանդական կողմից տարածվում եր մի մեծ կալվածք, վորի տերը համակրում եր բելգիացիներին և պատրաստ եր թույլ տալ իր հողում, հետաքրքրվող աչքերից հեռու, սարքել մի յերկրորդ գիծ և ապարատ:

Ես դիտեցի, վոր այդ սարքավորումը լավ կաշխատի, վորովհետև մենք այդ յեղանակով ռազմաճակատում արդեն բռնում եյինք գերմանական հաղորդագրություննե-

քը այն ժամանակ, յերբ մեր և գերմանական խրամատների միջև յեղած հեռավորությունն զգալիորեն ավելի շատ եր, քան յենթադրվելիք գծերի միջև հեռավորությունը: Բացի դրանից, մեր գծերը պետք ե ընթանային զուգահեռաբար, մի հիանալի պայման, վորն անհրաժեշտ ե հաղորդագրությունները բռնելու համար: Այս պլանը մշակվելիս մենք ժամանակ չեյինք կորցնում, և հեռախոսային ապարատներն արդեն մեզ ուղարկված եյին Անգլիայից, յերբ զինադադարը վրա հասավ:

Անտարակույս, «Սպիտակ տիկինը» օկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայում գտնվող մեր կազմակերպությունների մեջ ամենալավագույն կազմակերպությունն ե յեղել: Նրանց կողմից ուղարկվող զեկուցագրերն արտակարգ նշանակություն ունեյին դաշնակիցների համար: Գըլխավոր զորակայանի շնորհավորական հեռագրերը նորից և նորից հաստատում եյին այդ բանը: 1918 թ. մայիսի գերմանական մեծ հարձակման նախօրեյին «Սպիտակ տիկնոջ»՝ գնացքներին հետևող պոստերը—թվով հիսունից ավելի—հաղորդում եյին մեզ զորքերի այն բոլոր տեղափոխությունների մասին, վորոնք տեղի եյին ունենում Բելգիայի բոլոր հանգուցային կայարանների ու օկուպացիայի յենթարկված Ֆրանսիայի մի շարք հանգուցային կայարանների վրայով: Նրանց «ֆլանյորները» և, գլխավորապես, Ավենի ռայոնում գտնվող «ֆլանյոր» Ֆարբին, տեղեկություններ եյին հաղորդում մոտակա վայրերում կատարվող զորքերի կենտրոնացման մասին, հնարավորություն տալով մեզ ճանաչելու դիվիզիա դիվիզիայի հետևից, նայած թե ինչպես եյին բերում նրանց և ինչպես եյին նրանք մտնում ուրիշ հատվածներից: Դա անվիճելի մի ապացույց եր հանդիսանում այն բանի, վոր հատկապես այդ հատվածից պետք ե սկսվեր հարձակումը:

«Սպիտակ տիկինն» իր հաջողություններով պարտական ե ամենից առաջ իր ղեկավարների— պրոֆեսորի և ինժեների տաղանդին, ապա այն կարգապահությանը, վոր

հաջողվել եր ստեղծել միլիտարիզացիայի միջոցով, և վերջապես, իր գործակալների փայլուն հատկություններին, գործակալներ, վորոնք բելգիական ինտելիգենցիայի շարքերից եյին դուրս յեկել:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԻՆՏԵՐՄԵԴԻԱ

Ամեն յերեկո յես ճաշում եյի Նորդ Բլաակի վրա գտնվող Զաուերի ռեստորանում. դա Ռոտտերդամի ամենալավ ռեստորանն եր: Թեև մետրդոտելը՝ գեր Վիլհելմը ծագումով գերմանացի յեր, բայց և այնպես ամբողջ լավագույն հասարակությունը, ներառյալ նաև բրիտանական գլխավոր հյուպատոսը, այդ ռեստորանն եր այցելում:

Մի քանի անգամ յես նկատել եյի խոշոր, փայլուն և շագանակագույն աչքերով, սամույրի մանտո հագած մի գեղեցիկ աղջիկ, վորին ուղեկցում եր մոտ յերեսուն տարեկան մի մարդ, վորը, ըստ յերևույթին, նրա յեղբայրն եր: Նա ուներ շատ վայելուչ տեսք, բարձրահասակ եր և շատ ուղիղ եր պահում իրեն, ավելի շուտ դա քաղաքացիական հագուստով մի սպա յեր: Սկզբում յես նրանց վրա առանձին ուշադրություն չդարձրի: Սակայն, մի ամբողջ շաբաթ ամեն յերեկո հանդիպելով նրանց՝ յես սկսեցի ուշադրությամբ դիտել, ընդվորում նրանք միշտ միևնույն ժամին եյին այցելում և հենց միևնույն սեղանի շուրջն եյին նստում, պատուհանի մոտ: Աղջիկն իմ հետաքրքրությունը շարժեց թերևս նրանով, վոր թվում եր, թե հետաքրքրված ե ինձանով և յերբեմն-յերբեմն թռուցիկ հայացքներ եր գցում իմ կողմն այն պահին, յերբ նրան թվում եր, թե յես նրա վրա չեմ նայում: Մետրդոտելից իմացա, վոր նրանք ռուսներ են:

— Ամենայն հավանականությամբ, փախստականներ են,— ասաց նա:

Այդ 1918 թվականի սկզբին եր:

Մի քանի որ անց, նստելով ելեկտրական գնացք, վորն ինձ դեպի Հաագա յեր թռցնում, յես նկատեցի այդ աղջ-

կան, որն անցնում էր վագոնի այն ծայրը, որտեղ ես էի նստած։ Երբ նա իմ դիմաց նստեց, ես տեսա, որ ճանաչեց ինձ։ Ոչինչ ավելի բնական չէր կարող լինել, քան խոսակցություն սկսել նրա հետ։ Ես դիմեցի նրան հոլանդերեն լեզվով, նա պատասխանեց ֆրանսերեն, և երբ իմացավ, որ ես անգլիացի եմ, խոսակցությունը շարունակեց հիանալի անգլերեն լեզվով։

Այո, նա ռուս էր։ Նա և նրա եղբայրը փախել են Պետրոգրադից Ստոկհոլմի և Լոնդոնի վրայով և եկել են Հոլանդիա, որովհետև այստեղ նրանք բարեկամներ ունեին։ Նրանք Ռոտերդամում մնացել էին երկու շաբաթ. նրա համար դժվար էր եղել այդ քաղաքը, այստեղ այնքան ձանձրալի է, բայց նրա եղբայրն այստեղ գործեր ուներ, և նա օգնում էր նրան։ Նրանք երեկ Հաագա էին տեղափոխվել։ Նրանք սքանչելի բնակարան ունեն Պրինցենգրախտի վրա։ Չե՞մ մտնի արդյոք նրա մոտ։ Նա վստահ էր, որ իր եղբոր համար շատ հաճելի կլիներ ծանոթանալ ինձ հետ։ Եղբայրը մի տարի ապրել է Քեմբրիջում։ Քեմբրիջի երկու ուսանողներ, որոնք հանդիպում են իրար Հոլանդիայում, ընդորում նրանցից մեկն անգլիացի, մյուսը՝ ռուս։ Որպիսի՜ զուգադիպություն։ Մենք պետք է որ շատ ընդհանուր բաներ ունենանք։

Մեր այցետոմսերը փոխանակեցինք իրար հետ։

Ես իմացա, որ իմ զրուցակցուհին իշխանուհի Ս.-ն է։ Պետք է խոստովանեմ, որ այդ տեղեկությունը տպավորություն թողեց ինձ վրա, բացի այդ, նա շատ գեղեցիկ էր։ Խոստացա նրանց մոտ անցնել շաբաթվա վերջում։

Ես զրուցում էի նրա եղբոր հետ, հաղորդում էինք իրար Քեմբրիջի մասին ունեցած մեր հիշողությունները, քննարկում էինք Լոնդոնի ակումբների արժանիքները, գտանք ընդհանուր ծանոթներ։ Նրանք ինձ պատմում էին Ռուսաստանի հեղափոխության մասին և այն մասին, թե իրենց ինչպե՛ս է հաջողվել փախչել։

Իմ ամբողջ ժամանակն աշխատանքով այնքան էր ծանրաբեռնված, որ ես նրանց հանդիպում էի շաբաթը մի-

այն մի անգամ, դրա համար մի քանի ժամ խլելով ծառայությունից: Քրոջն ու յեղբորը ուղղակի Տանյա և Սերգեյ եյի անվանում, նրանք նույնպես ինձ իմ անունով եյին կոչում:

Նրանք չարունակ հետաքրքրվում եյին, թե ի՛նչ եմ անում յես: Ինչո՞ւ յեմ այնքան զբաղված: Պատճառն ի՞նչ է, վոր յես շաբաթը մի անգամից ավելի հաճախ չեմ այցելում: Նրանք շատ անգամ եյին հարցնում ինձ այդ մասին: Յես փորձում եյի կատակով պատասխանել, աշխատելով խուսափել ավելորդ հարցերից: Յես չգիտեյի, վոր նրանց ամեն ինչ հայտնի յե: Բացի դրանից, յես իմ հարյուրավոր գործակալներին եմ ներշնչել լռություն պահպանելու անհրաժեշտությունը— դա դարձել եր ծառայության լոզունգը, իսկ ինձ համար՝ յերկրորդ բնավորություն:

Մի անգամ յերեկոյան, սովորական դատարկախոսությունից հետո հաջորդեց անհարմար լռություն: Նրանք իրար եյին նայում, կարծես թե նրանցից ամեն մեկն ուզում եր, վոր մյուսն սկսի: Ապա, վերջապես, Սերգեյն սկսեց խոսել․

— Գիտե՞ք, մեզ հայտնի յե, թե դուք ի՛նչ եք անում: Դուք Հոլլանդիայի բրիտանական գաղտնի ծառայության ռազմական բաժնի ղեկավարն եք: Մենք արդեն վաղուց գիտենք, միայն թե վախենում եյինք այդ մասին խոսել ձեզ հետ: Մեր ամբողջ համակրանքը դաշնակիցների կողմըն է, այդ պատճառով ել վորոշել ենք մեր լուման մտցնել ընդհանուր գործի մեջ, չնայած մենք փախստական ենք:

— Ո՞վ պատմեց ձեզ իմ մասին,— հարցրի յես:

— Հիմար մի՛ լինեք, այդ մասին բոլորն ել գիտեն,— ասաց Տանյան ժպտալով:

Սարսափը պատեց ինձ, յերբ Սերգեյը պատմեց, թե նրանք հանդիպել են հոլլանդական զինվորական մինիստրության մի կարևոր անձնավորության և վոր յերեսուն հազար գուլդենով նրանք ինձ համար կկարողանան ստանալ հոլլանդական բանակի մոբիլիզացիոն պլանի պատճենը:

Յես հուսահատությամբ նրանց վրա նայեցի: Այդ նը—

շանակում էր, որ պետք է իսկույն դադարեցնել նրանց հետ ունեցած ծանոթությունս, թեև կարող էի բացատրել նրանց, որ բնավ շահագրգռված չեմ յեղել Հոլանդիայի մասին տեղեկություններ ստանալու: Անհրաժեշտ էր զգաստ լինել և թակարդից զգուշանալ: Յեթե յես նրանց հետ շարունակեի իմ հարաբերությունը, նրանք կարող էին այս կամ այն միջոցով բռնել ինձ, օրինակ, հաջորդ տեսակցության ժամանակ վկայի ներկայությամբ հանձնելով ինձ հոլանդական կեղծ պլաններ, յերդում տալով այն մասին, որ ինքս եմ խնդրել ձեռք բերել այդ պլանները: Յես չգիտեմ, արդյոք նրանք անմե՞ղ էին, թե՞ նրանց օգտագործել են՝ ինձ փորձարկելու համար: Բայց այդ առաջարկությունն էլ բավական էր, որպեսզի մենք իրարից հեռանայինք: Յես գիտեի, որ Հոլանդիայի դեմ ուղղված լրտեսության ամենափոքր կասկածն անգամ ինձ համար նշանակում էր անհապաղ արտաքսում, իսկ մեր բոլոր գործակալների համար՝ լուրջ դժվարություններ: Բոլոր նրանց, ովքեր աշխատում էին ինձ հետ, յես նախազգուշացրել էի անմիջապես դադարեցնել որևէ ծանոթություն այն մարդկանց հետ, որոնք նրանց այդպիսի առաջարկություն կանեին: Յեվ յես ինքս պետք է հենց նույն սկզբունքով վարվեի: Յես այնքան շատ բան էի խաղի մեջ դրել, որ ռիսկ անել չէի կարող:

Յես նրանց ցավակցություն հայտնեցի, որ այդպիսի հրաշալի բարեկամությունն իր վախճանին հասավ: Հենց իրենց իսկ օգտի համար խորհուրդ տվի այլևս չմիջամտել այդ գործին և հեռացա առանց հետագա բացատրությունների: Յեթե ուզենայի, կարող էի նրանց մատնել հոլանդական իշխանություններին:

Նրանց վարմունքը կարող էր յերկու ձևով բացատրվել: Ռուսաստանում ճոխ ապրելուն վարժված ռուս սպիտակ-գվարդիականների մեծ մասի նման՝ նրանք չեն կարողացել կրճատել իրենց ծախսերը և կարճ ժամանակից հետո վատնել են այն բոլորը, ինչ նրանք ունեցել են: Թանկարժեք իրերը և մորթեղենները լոմբարդում վաճառելուց ստացած փողը չէր կարող յերկար ժամանակ բավակա-

նանալ: Այն ժամանակ նրանք հնարել են դրամ ձեռք բերելու այդ յեղանակը, կարծելով, թե դրանով օգնում են դաշնակիցներին, բայց առանց նկատի ունենալու իմ դրության դժվարությունները Հոլլանդիայում:

Կարող է լինել և այնպես, վոր գերմանացիները կապ են հաստատել նրանց հետ և նրանք գիտակցաբար թե անգիտակցաբար թույլ են տվել թակարդ լարել իմ դեմ: Այդ անախորժ խոսակցությունից հետո, յերբ յես ստիպված եյի հեռանալ, մեկ թե յերկու անգամ ես հանդիպեցի նրանց Հաագայում: Նրանք ձևացնում եյին, թե ինձ չեն ճանաչում:

ՊԱՅՔԱՐԸ ՀՈԼԼԱՆԴԻԱՅՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Յես արդեն ասել եմ, վոր հոլլանդացիները հարկ եյին համարում հանդուրժել իրենց յերկրում թե՛ դաշնակիցների և թե՛ գերմանացիների գաղտնի ծառայությունների ներկայությունը: Քանի վոր նրանք կարող եյին, յեթե ուզենային այդ անել, ուզած րոպեյին մեղադրել մեզ վորևէ հանցանքի մեջ, ապա մենք վորոշել եյինք դժգոհության վոչ մի առիթ չտալ նրանց: Այդ նկատառումով մեր բոլոր գործակալները խիստ հրահանգ եյին ստացել՝ վոչ մի հետախուզական աշխատանք չկատարել Հոլլանդիայի դեմ և վոչ վոքի հետ բանակցություններ չվարել Հոլլանդիայի մասին վորևէ տեղեկություն ձեռք բերելու կամ հանձնելու առթիվ:

Մենք ձեռք եյինք բերում զանազան պաշտոնատար անձնավորությունների բարեհաճ տրամադրությունը, նրանց մատակարարելով Գերմանիայի մասին այնպիսի տեղեկություններ, վորոնք այս կամ այն կողմից վերաբերում եյին իրենց հայրենիքին: Այդ բանը բարձրացնում եր նրանց շանսերը հոլլանդական իշխանությունների աչքում, և վորովհետև նրանք ամեն կերպ աշխատում եյին այդպիսի տեղեկություններ ստանալ մեզանից, ապա ուրեմն միանգամայն բնական եր, վոր մենք ել դրանց փո-

խարեն պահանջեյինք ու ստանայինք տեղեկություններ գերմանացիների մասին: Հասկանալի յե, վոր այդ արվում եր առանց հոլանդական կառավարության համաձայնության. այդ մի մասնավոր համաձայնություն եր առանձին պաշտոնատար անձնավորությունների և մեր միջև: Սակայն մենք չեյինք խաբում մեզ այդ պաշտոնյաների վարմունքի նկատմամբ: Նրանք պարզապես ծառայում եյին իրենց հայրենիքին, իսկ մենք խիստ կասկածում եյինք, վոր նրանք, ամենայն հավանականությամբ, միևնույն սխեմով աշխատում են գերմանացիների հետ: Համենայն դեպս մենք ավելի քան բավարարված եյինք: Մենք ստանում եյինք կարևոր ինֆորմացիա և, վոր ավելի կարևոր եր, ապահովում եյինք մեր գործակալների պաշտպանությունը: Մեզ համար բավական դժվար եր պայքարել գերմանական գաղտնի վոստիկանության դեմ, սակայն տասն անգամ ավելի վատ կլիներ, յեթե ստիպված լինեյի ընդհատակում ապրել Հոլանդիայում և մեր գործակալներին պաշտպանել հոլանդացիների դեմ:

Հոլանդացիներն իրենց սահմանի վրա կազմակերպել եյին գնացքներին հետևող յերկու պոստ. մեկը՝ Կերկրադում, վորը տեղեկացնում եր Մյունխեն—Գլադբախ գծով կատարվող յերթևեկության մասին, իսկ մյուսը տեղեկացնում եր Վելկենռեդտի վրայով, Լյեժ—Հերբեսթալ գծով կատարվող յերթևեկության մասին: Սակայն վերջինս շատ չնչին արժեք ուներ, վորովհետև այդ գիծն անցնում եր հոլանդական սահմանից այնքան մեծ հեռավորությամբ, վոր միայն ամենապարզ որերին կարելի յեր վորևե բան զանազանել: Յերբեք չեյի կարող հասկանալ, թե այդ յերկու մեկուսացած պոստերն ի՞նչ արժեք կարող եյին ունենալ հոլանդական հետախուզական ծառայության համար, բայց մեզ համար, վոր ստանում եյինք նրանց դեկուցագրերի պատճենները, դրանք արժեքավոր եյին, վորովհետև նրանց տվյալները հաստատում եյին մեր պոստերի տվյալները:

Մեզ համար ավելի մեծ նշանակություն ուներ հասցեների ցուցակն այն բոլոր նամակների, վորոնք Հոլանդիա-

կից ուղարկվում էին ռազմաճակատում գտնվող գերմանական զինվորներին: Այդ հասցեների կանոնավոր ստացումը հնարավորություն էր տալիս մեզ ճանաչելու հասցեներում ցույց տրված զորամասերի գտնված վայրը և հաճախ մեզ տալիս էր նոր զորամասերի կամ մարտկոցների համարները: Առանց մեր ձեռքի տակ ունեցած գերմանական դաշտային փոստակայանների մեծագին տեղեկագրքի՝ այդ հասցեներն անօգուտ կլինեին մեզ համար: Բայց նրա օգնությամբ այնպիսի մի հասցե, ինչպես «Ֆելդֆեբել Կարլ Մյուլլերին, հդ. 55, դաշտային փոստ 68», հնարավորություն էր տալիս մեզ որոշել 55-րդ հետևակ գնդի գտնված վայրը, որովհետև մենք կարող էինք գտնել ռազմաճակատի այն հատվածը, որին սպասարկում է № 68 դաշտային փոստակայանը: Ամեն օր մեզ հաղորդվող հասցեների թիվն ապշեցուցիչ էր: Այդ թիվը երբեմն հասնում էր երկու հարյուրից մինչև երեք հարյուրի:

Սակայն Հոլանդիայում մեր ստացած բոլոր տեղեկությունների մեջ ամենաարժեքավորներն այն ծածկագիր հեռագրերի պատճեններն էին, որոնք ուղարկվում էին գերմանական դեսպանության, հյուպատոսարանների և գերմանական ուրիշ ծառայությունների կողմից: Նրանց ճիշտ արժեքը ինձ հայտնի չէր, որովհետև դրանք Լոնդոն էինք ուղարկում վերծանելու համար:

Մենք հոլանդական նավահանգստային իշխանություններից, նավերի կապիտաններից և ձկնորսներից ևս ստանում էինք ռազմածովային արժեքավոր ինֆորմացիա՝ նրանց կողմից նկատված ականների կամ սուզանավերի մասին: Նրանք հետևում էին նաև գերմանական այն նավերին, որոնք զինաթափված էին Անտվերպենում:

Հոլանդիայի չեզոքությունը հսկայական նշանակություն ուներ բրիտանական հետախուզական ծառայության համար, որովհետև ստեղծում էր մի այնպիսի հենարան, որը հնարավորություն էր տալիս մեզ «հետնադռնից» գործակալներ ուղարկել Գերմանիա և օկուպացիայի ենթարկված տերիտորիաները:

Երկու կողմերի նկատմամբ էլ համբերատար վերա-

բերմունք ցույց տալու իրենց՝ քաղաքականությամբ հոլլանդացիները կանխում եյին բռնության գործողությունները գերմանական գաղտնի ծառայության և մեր միջև, վորոնք, անտարակույս, տեղի կունենային, յեթե յերկու ծառայություններին էլ վիճակված լիներ թաղնվել ընդհատակում: Մենք հարձակում կգործեյինք Ռոտտերդամի գերմանական գաղտնի ծառայության շտաբի վրա. նրանք հենց նույնը կանեյին մեր նկատմամբ: Ամենայն հավանականությամբ մենք կդիմեյինք Չիկագոյի մեթոդներին. ծառայություններից ամեն մեկը ճանաչում եր մյուս ծառայության սուրհանդակներին և ամեն մեկը գիտեր, վոր նրանք իրենց մոտ ունեն մյուս կողմի համար անգին զեկուցագրեր. յուրաքանչյուր ծառայության պետերին կամ ղեկավարներին կհափշտակեյին և կտանեյին հակառակորդի յերկիրը և այնտեղ նրանց կստիպեյին տալ անհրաժեշտ տեղեկությունները:

Դրա փոխարեն լիակատար անդորրություն եր թագավորում: Մեր կրճատագրերը գիշերներն առանց հսկողության թողնվում եյին սովորական գանձապահարաններում և հեշտ վորս եյին հանդիսանում կողպեքներ կոտրող վորևե գողի համար: Մեր սուրհանդակները նույնպես առանց վորևե հսկողության եյին շրջում: Յերկու կողմերն էլ այնքան մեծ առավելությամբ եյին ոգտվում, վոր չեյին կարող վտանգի յենթարկել այդ:

Ինձ հայտնի յեն բռնության միայն յերկու գործողություն. առաջինը, յերբ գերմանացիները բռնեցին հոլլանդական տերիտորիայում, էլեկտրական լարի մոտերքը յերկու ֆրանսիական գործակալների, Ֆուկենոյին և Կրեմանոյին, և նրանց տարան իրենց մոտ՝ բելգիական տերիտորիա, իսկ յերկրորդը, յերբ մենք բռնեցինք Հաագայի բրիտանական դեսպանության մեջ աշխատող դավաճանին և ուղարկեցինք Անգլիա:

Դաշնակիցների գաղտնի ծառայությունների միջև հարաբերություններն ամենևին չեյին կարգավորված: Պատերազմի ժամանակ, յերբ թղթախաղի եյին դրված հայրենիքի ապագան և միլիոնավոր մարդկանց կյանքը, անհավանականություն է թվում այն, վոր Հոլլանդիայում,—

յեթե չհաշվենք ֆրանսիացիներին,— վոչ միայն բացակայում եր համագործակցությունը, այլ ուղղակի թշնամություն գոյություն ուներ դաշնակիցների գաղտնի ծառայությունների միջև և նույնիսկ զինվորական մինիստրության ու բրիտանական Գլխավոր զորակայանի գաղտնի ծառայությունների միջև: Չեմ չափազանցի, յեթե ասեմ, վոր յես անհամեմատ ավելի շատ վախենում եյի դաշնակիցների մյուս գաղտնի ծառայությունների հարուցած արգելքներից և միջամտությունից, քան գերմանական գաղտնի վոստիկանության կողմից կիրառվող վորևե նախազգուշական միջոցից:

Զինադադարից հետո յես լիկվիդացիայի յենթարկեցի բրիտանական բոլոր գաղտնի ծառայությունների գործակալական կազմակերպությունները, ընդվորում սերտ կապ եյի պահպանում ֆրանսիական գործակալական կազմակերպությունները լիկվիդացիայի յենթարկող Վիլլենի և բելգիական գործակալական կազմակերպությունները լիկվիդացիայի յենթարկող Վերտոմենի հետ: Ուստի, կարող եմ ամենայն իրավամբ հաստատել, վոր զինվորական մինիստրության ծառայությունը, վորն յես ղեկավարում եյի պատերազմի վերջին յերկու տարվա ընթացքում, ստանում եր իննսուն հինգ տոկոսն այն բոլոր տեղեկությունների, վորոնք ուղարկվում եյին Բելգիայի և հյուսիս-արևելյան Ֆրանսիայի ոկուպացիայի յենթարկված տերիտորիաներից:

Յերբ բելգիական սահմանը համեմատաբար ազատ եր, մնացած գաղտնի ծառայությունները խոշոր աշխատանք եյին կատարում ոկուպացիայի յենթարկված այդ տերիտորիայում: Սակայն գերմանական հսկողության ուժեղացումից հետո սահմանի վրայով հաղորդագրությունն այնքան դժվարացավ, վոր միայն իմ գործակալներն ունեյին սահմանից ղեկուցագրեր հանձնելու կամ ուղարկելու այնպիսի միջոցներ և յեղանակներ, վորոնց վրա կարելի յեր հույս դնել:

Գլխավոր զորակայանի բելգիական և բրիտանական գաղտնի ծառայությունների պետերը, նստելով իրենց ա-

ռանձնասենյակներում Ֆրանսիայում, Հոլլանդիայի իրենց գործակալներին ղրկում եյին դեպի նոր նվաճումներ: Յերբ նրանք տեսան, վոր իրենց ջանքերն ապարդյուն են մնում, սկսեցին ինտրիգներ լարել մեր դեմ, մեղադրելով մեզ այն բանում, վոր չենք ցանկանում միասին աշխատել, մոնոպոլիզացիայի յենք յենթարկել սահմանի վրայով տեղեկություններ հաղորդելու բոլոր հնարավորությունները և Հոլլանդիայի բոլոր լավագույն գործակալների օգտագործումը:

Յես գիտեյի, վոր յեթե նույնիսկ մենք վերաղանցեյինք յել մեր լիազորությունները, ապա նրանք, միևնույն ե, չեյին կարող աշխատանք կատարել: Նրանց գործակալներին պակասում եր անհրաժեշտ կարգապահություն և կազմակերպում: Այնուհետև, պետերը պետք ե ղեկավարեյին հենց տեղում, ճանաչելով և ուղղություն տալով իրենց գործակալների ամեն մի քայլին, և վոչ թե այդ անեյին նամակագրությունների միջոցով: Ինձ չարունակ վիճակվում եր արտակարգ վորոշումներ ընդունել, վորովհետև թեկուզ մի ժամվա հապաղումը կարող եր Բելգիայի ամբողջ կազմակերպության կորստյան պատճառ դառնալ: Այդպիսի պայմաններում ի՞նչպես կարելի յեր շատ գործերով դիմել ուրիշ յերկրում գտնվող մարդկանց, վորոնք հաճախ ամենատարրական հասկացողություն չունեյին տեղական պայմանների, տեղագրության, սովորությունների կամ լեզվի մասին, ինչպես նաև այն մարդկանց, վորոնք նույնիսկ չեյին ճանաչում սահմանի վրա աշխատող գործակալին, վորի հետ պետք եր լինում գործ ունենալ: Վերջապես, գործակալներից առավելագույն օգուտներ ստանալու համար անհրաժեշտ եր, վոր տեղում նրանց ղեկավարեր մի այնպիսի մարդ, վորը հասկանում ե ռազմական գործը և ճիշտ իմանում ե, թե հատկապես ի՛նչպիսի տեղեկություններ ե պահանջում դաշնակիցների գերագույն հրամանատարությունը:

Դրան վորպես ապացույց կարող ե ծառայել այն, վոր, յերբ յես 1916 թվականին յեկա Հոլլանդիա, բրիտանական գաղտնի ծառայությունը օկուպացիայի յենթարկված

տերիտորիայում վոչ մի գործակալ և սահմանն անցկացնող վոչ մի պոստ չուներ։

Մեզ ամենից ավելի գլխացավանք պատճառեց բելգիական ծառայության պետ մայոր Մաժը։ Նրան հայտնեցինք, վոր Որամը և նրա յեղբայրները, վորոնք աշխատում եյին բելգիական յերկաթուղայինների մեջ, Հոլանդիայի մեր կազմակերպության հենարանն են հանդիսանում։ Նա գործն այնպես տարավ, վոր յերկու յեղբորն էլ զինվորական ծառայության կանչեցին Ֆրանսիայում։ Յերկու տարի շարունակ մենք հարյուրավոր հեռագրեր և նամակներ եյինք ուղարկում, ամեն տեսակի միջոցներ եյինք գործադրում, վորպեսզի խափանեյինք մայոր Մաժի գործունեյությունը։ Վերջիվերջո մենք հաղթեցինք. մինչև զինադադար այդ յերկու յերիտասարդներն էլ դեռ մեր տրամադրության տակ եյին մնում։ Բայց Հոլանդիայի բելգիական իշխանությունների ներկայացուցիչները բոլոր միջոցներով խայտառակում եյին մեզ դրա պատճառով և անարգանքի սյունին եյին գամում։

Բացի դրանից, ճնշում եր գործադրված բելգիական յերկաթուղիների վարչության վրա, վորպեսզի նա մեզ մոտ աշխատող բելգիացի յերկաթուղայիններին ծառայության կանչի՝ բելգիական ռազմաճակատից այն կողմը գտնվող յերկաթուղիներում։ Որամի հորը, վոր մինչև պատերազմը յեղել եր բելգիական յերկաթուղիների վարչության պետերից մեկը, պարսավանք եր հայտարարված։ Այստեղ դարձյալ ստիպված յեղանք դիմելու բոլոր փորձված միջոցներին, վորպեսզի պահենք մեր մարդկանց։ Բելգիական ծառայությունը նման գործողությունների համար վոչ մի խելացի հիմք չուներ, վորովհետև մեզ մոտ աշխատող մարդիկ զգալիորեն ավելի մեծ ծառայություններ եյին մատուցում դաշնակիցներին՝ մեզ համար Հոլանդիայում աշխատելով, քան կմատուցեյին վորպես զինվոր խրամատներում կռվելով կամ Ֆրանսիայում յերկաթուղու վրա աշխատելով։ Ուստի բելգիական ծառայության վարմունքը կարող եր առաջացած լինել միայն նախանձից և վրդովմունքից այն բանի համար, վոր բրիտանական գաղտնի ծառայությունն, աշխատելով բելգիական գործա-

կալների հետ Հոլլանդիայում, Բելգիայից ավելի շատ տեղեկություններ եր քաղում, քան նրանք:

Դատապարտելով մայոր Մաժի տակտիկան, պետք ե ընդունել, վոր նրա աշխատանքը լուրջ կերպով կաղում եր միջոցների բացակայության պատճառով: Բելգիայում գտնվող գործակալներն աշխատում եյին հայրենասիրական հակումներից դրդված կամ առանց դրամական վարձատրության կամ— կարիքի դեպքում— մենք նրանց վճարում եյինք ապրուստի մինիմում: Բայց սահմանն անցկացնելու գործը ղեկավարող գործակալներն ուրիշ կերտվածքի մարդիկ եյին և մեզ չափից դուրս պահանջներ եյին ներկայացնում: Մայոր Մաժը, հավանաբար, կարծում եր, վոր յեթե մենք չբավարարենք նրանց պահաջները, ապա նա կարող եր ախոյանություն անել մեզ հետ: Սակայն փորձով գիտեյի, վոր յեթե յես նրանց չվճարեյի այն գումարները, վոր պահանջում եյին, նրանք կդիմեյին մաքսանենգության, այդ նրանց համար ավելի պակաս վտանգավոր և ավելի ձեռնտու կլիներ: Վորովհետև մենք չեյինք կարող առանց այդ մարդկանց յոլա գնալ, ապա մենք բավարարում եյինք նրանց պահանջները: Խնդիրը արդյունքն եր և վոչ թե խնայողություն անելը, կամ վորոշ ծառայությունների համար վարձատրելու շուրջը ուրիշ գաղտնի ծառայությունների հետ համաձայնության գալը:

Յես առանձին ընդհարումներ չեմ ունեցել բելգիացի Ժողեյի կամ վան Տիշելենի հետ, վորոնք ղեկավարում եյին գլխավոր զորակայանի գաղտնի ծառայությունները Հոլլանդիայում: Սակայն Ֆրանսիայում գտնվող նրանց պետերը խիստ դատապարտում եյին մեզ նրանց աշխատանքի քիչ հաջողության համար և իրենց նետերն ուղղում եյին անմեղ Տ.—ի դեմ, վորը վոչ մի առնչություն չուներ բրիտանական գաղտնի ծառայության ռազմական սեկցիայի հետ, բացի նրանից, վոր նա ինձ տալիս եր այն գումարները, վորոնք յես ժամանակ առ ժամանակ պահանջում եյի նրանից: Բոլոր միջոցները գործադրում եյին, վորպեսզի հեռացնեյին Տ.—ին, ընդվորում հույս ունեյին, վոր յես նրա տեղը կգրավեմ: Բայց յես միշտ պաշտպանում ե-

յի նրան, վորովհետև գիտեյի, վոր իմ գործերն էլ բավական եյին ինձ, և բարձր եյի գնահատում այն ծառայությունները, վոր նա մատուցում եր՝ ապահովելով մեր անվտանգությունը, պայքարելով մյուս գաղտնի ծառայությունների դեմ, ոգնելով հաշվետվություն տանելու գործում և կազմակերպելով Լոնդոնի պետին զեկուցագրեր ուղարկելու գործը։

Ռուսական կազմակերպությունը թույլ եր, փոքր և անգործունյա։ Նրա կողմից վոչ մի թշնամական յելույթ չեր սպասվում։ Սակայն նախազգուշացված լինելով ուրիշ պաշտոնակիցների հետ ունեցած մեր փորձով՝ մենք բարվոք եյինք համարում կանխել վորևե հնարավոր բաղխում, ցույց եյինք տալիս նրանց նույն ծառայությունը, վորպիսին ցույց եյինք տալիս Հոլլանդիային։ Մենք Հաագայի ռուսական ռազմակցորդ, գնդապետ Մայերին հանձնում եյինք այն բոլոր զեկուցագրերի պատճենները, վորոնք վորևե արժեք եյին ներկայացնում Ռուսաստանի համար։

Ֆրանսիացիների և մեր միջև հիանալի հարաբերություններ եյին ստեղծվել։ Յես չեմ հիշում և վոչ մի ընդհարում։ Հոլլանդիայի նրանց պետը, Լեֆեվրը, պատրաստ եր մեզ համար մաքրելու գործունեյության ասպարեզը։ Ֆրանսիական գլխավոր զորակայանին կից նրա պետը, գնդապետ Վալլները, հասկանում եր դրությունը. Նրան մենք պարտական ենք նրանով, վոր նա չեր ստիպում իր տեղական ներկայացուցչին մեզ համար վտանգավոր քայլեր անել։

ԱՄԵՆՕՐՅԱ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Մեր ծառայության շենքը գտնվում եր Մաաս գետի ափին, վորի շնորհիվ մեր դիմաց չկային տներ, վորտեղից կարելի լիներ դիտել ներս ու դուրս անողներին և լուսանկարել նրանց։ Մենք գրավում եյինք մի ամբողջ հարկ. մեր միակ հարևանը հոլլանդական ռազմածովային փիր-

ման էր, վորի տերը Տ.-ի բարեկամներից էր, վերջիններս անգլոֆիլներ էին, այդ պատճառով էլ մենք կարող էինք նրանց վստահել: Բայց դրանով էլ սահմանափակվում էին բոլոր առավելությունները:

Իր ներքին պլանավորումով մեր շենքը, անկասկած, ամենավատն էր այն բոլոր շենքերից, վորոնք կարող էին ընտրված լինել գաղտնի ծառայության համար: Ամբողջ հարկը բաղկացած էր մեկ մեծ դահլիճից, վորը բարակ տախտակե միջնորմներով բաժանված էր գրասենյակների և փոքր սենյակների. այդ միջնորմներից լսվում էր ամեն մի բառ, յեթե շշուկով չարտասանվեր:

Այսպիսի դրությունը մեծ անհարմարություն էր ստեղծում աշխատանքի համար և ջղերի մեծ քայքայում էր պատճառում մեզ: Ինձ մոտ նստած էին լինում գերմանական գասալիքներ կամ գերմանական գործակալներ, իսկ մեզանից մի քանի վոտնաչափ հեռավորության վրա թելադրում էին զեկուցագրեր—մի մասը գնդապետ Ոպպենհայմին ուղարկելու, իսկ մնացածները դիվանագիտական փոստով Լոնդոն ուղարկելու համար: Այս անասելի պայմաններում մենք ստիպված էինք կամ հարցուփորձը կատարել գրավոր ձևով, միմյանց հանձնելով գրավոր հարցեր և պատասխաններ, կամ խոսել փսփսոցով: Դրսի աշխարհին հասնող միակ ձայնը գրամեքենաների չխչխկոցն էր: Յերբ յես ուզում էի մի ուրիշ շենք տեղափոխվել, Տ.-ն յետ կանգնեցրեց ինձ իմ մտադրությունից, հաղորդելով, վոր հոլլանդական իշխանությունները պնդում են, վոր բրիտանական գաղտնի ծառայության բոլոր բաժինները միևնույն հարկի տակ գտնվեն, և մենք ստիպված յեղանք հնազանդվել:

Ինձ միայն մի բան էր մնում անելու— հոգ տանել, վոր պատերը ձայն չանցկացնեն: Փորձեցի ինքս անձամբ լուծել այդ խնդիրը՝ ներսի կողմից պատից վեց մատնաչափ հեռու դնելով փայտե միջնորմներ և առաջացած տարածությունը լցնելով թեփով, վորը սակայն, շատ քիչ արդյունք տվեց:

Զարմանալի չէ, վոր յես ծառայության շենքը համարում էի միայն վորպես զեկուցագրեր տպելու և գերմա-

նական դասալիքներ և ուրիշ անձնավորություններ ընդունելու մի վայր, վորոնց այցելությունը չեր կարող մեզ անվանարկել: Իսկ կազմակերպության և մեր գաղտնի գործակալների հետ հանդիպելու ամբողջ աշխատանքը տեղի յեր ունենում Ռոտտերդամի այն յերեք տներից մեկում, վորոնք յես վարձում եյի կարճ ժամանակով և շարունակ փոխում եյի: Այն դեպքերում, յերբ հատուկ նախազգուշություններ եյին պահանջվում, յես հանդիպման համար գնում եյի Հաագա, Ամստերդամ կամ վորևե մի ուրիշ քաղաք: Այս մշտական շրջագայությունները վոչ միայն անհրաժեշտ եյին գերմանական զգաստ գործակալների դիտողություններից խուսափելու համար, այլ նաև հանդիսանում եյին իմ գործակալներին միմյանցից մեկուսացնելու գործն իրականացնելու անհրաժեշտ պայմանը:

Միակ անախորժությունն այն եր, վոր Տ.-ն կամ (վոր անհամեմատ ավելի հաճախ եր պատահում) Անգլիայի իշխանությունները ստիպում եյին ինձ աշխատանքի ընդունել ինձ համար նրանց կողմից ընտրված ոգնականների: Յես նրանցից մի քանիսին փորձեցի, իսկ հետո վճռականապես հրաժարվեցի նոր ոգնականներ ընդունել նույնիսկ փորձելու համար: Դրանք անպայման ազդեցիկ անձնավորությունների բարեկամներ կամ վորդիներ եյին. այդ անձնավորություններն իրենց չափից ավելի կարևոր անձնավորություններ եյին համարում նրա համար, վորպեսզի տպեն գրամեքենայի վրա, և ցանկանում եյին անմիջապես հաղորդակցության մեջ մտնել գործակալների հետ կամ մանրամասն տեղեկություններ ստանալ մեր կազմակերպության մասին: Բացարձակ գաղտնապահության իմ քաղաքականության շնորհիվ նրանց փորձերն անհաջողության եյին մատնվում:

Շուտով իմ քաղաքականությունը փայլուն կերպով արդարացրեց իրեն: Մի անգամ Տ.-ն յեկավ ինձ մոտ և հայտնեց.

— Յես ունեմ մի յերիտասարդ ևս, Անգլիայից: Ձեզ մոտ չկա՞ արդյոք մի փոքր տեղ նրա համար: Մենք մե-

ղանից հետ կվանենք Կ.-ին, յեթե շարունակենք հրաժարվել այն մարդկանցից, վորոնց նա ուղարկում է մեզ: Այդ Մաննը, վորին նրանք ուղարկել են մեզ, հոլլանդացի յե: Յես վստահ եմ, վոր նա ձեզ օգտակար կլինի:

— Յես բավականաչափ անախորժություններ ունեցա վերջին յերկուսի հետ: Այլևս չեմ ուզում փորձել:

Յերևակայեցեք իմ վրդովմունքը, յերբ յես հետագայում իմացա, վոր Մաննն աշխատում է գնդապետ Ոպպենհայմի մոտ, մշակում է մեր զեկուցագրերը և ծածկագրում է հեռագրեր՝ Գլխավոր զորակայանին հանձնելու համար: Տ.-ն գիտեր, վոր Ոպպենհայմի ծածկագրողն աշխատանքով ծանրաբեռնված էր և, վորպեսզի ազատվի Մաննից, նրան ուղարկել է գնդապետի մոտ: Յես անզոր էյի վորևէ բան անելու և թույլ տվի, վոր դեպքերն ընթանան իրենց կարգով:

Յերեք ամսից հետո Տ.-ն հաղորդեց ինձ հետևյալը.

— Մաննը ձերբակալված է և նստած է գեսպանատանը: Մենք նրան բռնեցինք հեռագրերի պատճենները գերմանացիներին հանձնելիս: Յես յեկա, վորպեսզի նախազգուշացնեմ,— ասաց նա ամբողջովին շփոթված:

Նա շատ հուզված էր: Յես նրան հանգստացրի, բացատրելով, թե իմ կողմից գնդապետ Ոպպենհայմին ուղարկված զեկուցագրերից վոչ մեկում ցույց չեն տրված աղբյուրները:

Վորպեսզի Մաննին ստիպեն աշխատել իրենց համար, գերմանացիները կիրառել էյին իրենց սովորական մեթոդը. նրանք այնքան են հետևել նրան, մինչև վոր հայտաբերել են նրա մոլությունները: Այն ժամանակ նրանք սկսել էյին նրան շանտաժի յենթարկել: Մաննը վատ սովորություններ ուներ. խաղացող և հոմոսեքսուալիստ էր: Գերմանացիները հնարավորություն են ընձեռել նրան անձնատուր լինելու այդ մոլություններին, իսկ հետո հրապարակելու սպառնալիքի տակ ստիպել են պատրաստել ավելորդ պատճեններ այն բոլոր փաստաթղթերից, վոր նա տպագրում էր գնդապետ Ոպպենհայմի մոտ, և այդ ավելորդ պատճենները հանձնել իրենց:

Ծածկագրողներից մեկը հետաքրքրվել է ավելորդ

պատճենները վիճակով և նկատել է, որ Մաննը դրանք տուն է տանում: Նրան հետևող մեր հակահետախուզական գործակալները տեսել են, թե ինչպես նա այդ պատճենները հանձնում է գերմանական գործակալներին: Դեսպանատուն վերադառնալուն պես նրան ձերբակալել էյին և ստիպել խոստովանել: Մեր առաջ կանգնած էր մի դժվար խնդիր: Մենք գործ ունեյինք հոլլանդական հպատակի հետ, որը ոչ մի հանցանք չէր գործել հոլլանդական օրենքների դեմ և հերիք էր որ դուրս գար բրիտանական դեսպանատնից և նա արդեն իրեն կգտներ հոլլանդական հողի վրա: Բայց և այնպես մենք պետք է հեռացնեյինք նրան Հոլլանդիայից, որպեսզի նա չկարողանար հետագայում մեզ վնաս պատճառել:

Սակայն Մաննենը, յերկչոտ լինելով՝ այնքան էր վախեցած, որ ոչ մի ամենափոքր ընդդիմադրություն անգամ ցույց չտվեց և պատրաստ էր մեկնելու այնտեղ, ուր նրան կհրամայեին: Նա թույլ տվեց փոխադրել իրեն շոգենավով, որն ուղեվորվում էր դեպի Անգլիա: Տեղ հասնելուն պես նա հսկողության տակ առնվեց ընդհուպ մինչև զինադադարը:

Մաննեն ամենավերջին օգնականն էր, որին ուղարկել էյին ինձ մոտ Լոնդոնից: Դրանից հետո ինձ իրավունք տվին անձամբ ընտրելու ինձ համար աշխատակիցներ, ինչպես յես այդ անում էյի այն ժամանակից ի վեր, յերբ յես Հոլլանդիա յեկա:

Բացի Կոլլինզից, իմ մոտ աշխատում էյին յերեք աշխատակից: Նրանք լավ էյին իմանում ֆլամանդերեն, հոլլանդերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և անգլերեն լեզուները, որպիսի հանգամանքը շատ կարևոր էր, որովհետև բոլոր զեկուցագրերը պետք է թարգմանվեյին անգլերեն: Ամենակարևորը, սակայն, այն էր, որ նրանք ընդունակ էյին լսելու և յերբեք ոչ մի բանի մասին չէյին հարցնում: Դրանք էյին հենց այն հատկությունները, որոնց ինձ չհաջողվեց գտնել Լոնդոնից ուղարկված յերկու օգնականների մեջ:

Մեզ մոտ աշխատանքի վորոշակի ժամանակ չկար: Յերբեմն, յերբ ստանում եյինք մի կույտ զեկուցագրեր, այդ մարդիկ աշխատում եյին մինչև կես գիշեր, առանց յերբեք վորևե արտունջ հայտնելու:

Պատկերացրեք ձեզ այն հուզումը, վորով հետևում եի վորևե դիվիզիայի տեղաշարժմանը՝ ռուսական ճակատից դեպի արևմտյան ճակատ: Լյեժից ստացված զեկուցագրերի համաձայն՝ այն տեղով անցել են հիսուն զինվորական գնացք Հերբեստալից և Գերմանիայից: Լյեժ—Նամյուր պոստը զեկուցագրում ե. զորքերի փոխադրման վոչ մի նշան չկա: Վերջապես, Լյեժ—Բրյուսսել պոստի զեկուցագրերից իմանում ենք, վոր բոլոր 50 գնացքներն էլ ճամբա ընկան դեպի Բրյուսսել: Բրյուսսելի չորս պոստերի զեկուցագրերից մենք տեսնում ենք, վոր դիվիզիան գտնվում ե դեպի Գենտ տանող ուղու վրա: Սակայն Գենտի պոստերը վոչ մի տեղեկություն չեն տալիս դիվիզիայի ժամանման մասին: Ի՞նչ պատահեց դիվիզիայի հետ: Շատ հավանական ե, վոր նա դատարկվել ե: Վաշտերբեկեյից ստացված զեկուցագրերը վոչ միայն մեզ հաղորդում են, վոր ամբողջ դիվիզիան դատարկվել ե այդ կետում, այլ նաև ցույց են տալիս նրա համարը—212: Առաջ այդ դիվիզիան ռուսական ճակատումն եր:

Այսպես եր ամեն որ—համեմատել իրար հետ ամեն տեսակի զեկուցագրեր: Բացի դրանից, Կոլլինզի և իմ ուսերին ընկած եր ամբողջ կազմակերպական աշխատանքն ոկուպացիայի յենթարկված տերիտորիայում. հետևել սահմանի վրայից կատարվող անցումներին, վտանգի ամենափոքր նշան յերևալու դեպքում կազմակերպությունները փոխարկել սահմանն անցկացնող մի կետից մյուսը, դրամ և հրահանգներ ուղարկել, գործակալներ ուղարկել, ուղեկցողներին հրահանգներ տալ՝ վարկաբեկված կամ ընդհատակում թաքնվող գործակալներին սահմանից անցկացնելու դեպքում:

Բացի դրանից, մեզ վիճակված եր գործակալներ ուղարկել Գերմանիա և զեկուցագրեր ստանալ այն գործակալներից, վորոնք վերադառնում եյին Գերմանիայից,

շտապել տեսակցություն ունենալու կարևոր գաղտնի գործակալի հետ, հարց ու փորձ անել դասալիքներին:

Այս աշխատանքի վրա պետք է ավելացնել նաև պատասխանատվությունը գործակալների կյանքի պաշտպանության համար: Նրանց անուններն ու հասցեները ես պահպանում էյի որպես սրբազան գաղտնիք: Ոչ ոք չըգիտեր դրանք, բացի Կոլլինզից և ինձնից, իսկ նրանցից շատերը նույնիսկ նրան հայտնի չեյին: Նրանց վերաբերյալ տեղեկություններն անգիր էյինք անում կամ ծածկագրված ձևով պահում էյինք մեր գանձապահարանում: Գերմանիայում կամ օկուպացիայի ենթարկված տերիտորիայում աշխատող բոլոր գործակալներն ունեյին համարներ կամ հորինված անուններ (մականուններ): Իսկական անուններն ու հասցեները չեյին մտցվում ոչ այն զեկուցագրերում, որ ես ստանում էյի Գերմանիայից կամ օկուպացիայի ենթարկված տերիտորիայից, և ո՛չ էլ գրամեքենաներով արտատպված զեկուցագրերում, որոնք ես հանձնում էյի գնդապետ Ոպպենհայմին՝ Գլխավոր զորակայանին հաղորդելու համար, կամ Տ.-ին՝ դիվանագիտական փոստով ուղարկելու համար:

Ես լիովին իրավացի էյի, որ բրիտանական իշխանություններին ուղարկվելիք զեկուցագրերում ցույց չէյի տալիս աղբյուրներ ոչ թե նրա համար, որ չէյի ուզում, որպեսզի իմ անձնակազմը իմանար դրանք, այլ նրա համար, որ շարունակ գոյություն ուներ արտահոսման վտանգ: Դրան որպես ապացույց կարող է ծառայել ոչ միայն Մաննենի գործը, այլ նաև մեր բոլոր զեկուցագրերի բռնվելը այն ժամանակ, երբ Ծուուկից դեպի Հարվիչ մեկնող «Բրյուսսել» նավը կանգնեցվեց գերմանական ականակիրների կողմից: Երբ Անգլիայի պետից ստացվեց տագնապալի հեռագիր, որը հարցնում էր, թե ի՞նչ զեկուցագրեր էյին գտնվում դիվանագիտական փոստում, ես վստահությամբ պատասխանեցի, որ ոչ մի աղետ չի պատահել, որովհետև, չնայած բոլոր զեկուցագրերը բռնված են, անանուն տեղեկատուներն անվտանգ են մնացել:

Յես նրան գիտեյի վորպես «Դանիացի»: Թե ինչպես էր նրա անունը և վո՛րտեղացի յեր— յես չգիտեյի, թեև մի քանի անգամ հանդիպել եյի նրա հետ: Նա զուսպ, դաստիարակված, կուլտուրական սկանդինավցու տեսք ուներ: Համենայն դեպս, նրա մեջ վոչ մի բան ցույց չէր տալիս, թե նա ականավոր հետախույզ է, վորպիսին նա էր իրականում: Յերբ յես ավելի լավ ճանաչեցի նրան, հասկացա, թե ինչով է բացատրվում նրա հաջողությունը: Նա բարձր վորակավորում ունեցող ինժեներ-նավաշինարար էր: Նա չգիտեր, թե ինչ բան է ջղայնությունը, միշտ զուսպ էր և հիանալի տիրապետում էր իրեն: Վոչինչ չէր վրիպում նրա իրազեկ աչքից: Բացի դրանից, նա ոժտված էր զարմանալի հիշողությամբ, հիշում էր ծովային կառույցների ամենափոքր մանրամասնությունները անգամ:

Ժամանակ առ ժամանակ կարդում եյի նրա զեկուցագրերը և զարմանում եյի նրանց վրա: Իմ կարծիքով, նա այն ամենաարժեքավոր գործակալն էր, վոր ունեյին դաշնակիցները Գերմանիայում: Գոնե ինձ այնպես էր թվում. վոր այդպիսի գործակալին աշխատանքում ներգրավելու ծառայությունը պատկանում է Անգլիայում գտնվող պետին: Նա միակ գործակալն էր Գերմանիայում, վորպիսին ուներ իր տրամադրության տակ մեր ծովային բաժինը: Նրա դիտողությունն ընդգրկում էր գերմանական բոլոր նավաշինարանները և ցեպելինների բոլոր ոդանավակայանները: Յես կարող եմ տալ նրա գործունեյության միայն ամենաընդհանուր տեսությունը, վորովհետև նրա զեկուցագրերը գլխավորապես շոշափում եյին ծովային հարցերը, վորոնք մշակվում եյին ծովային բաժնի կողմից: Բայց նա աչքի ընկնող ծառայություններ էր մատուցում նաև մեր ռազմական բաժնին:

Նրա հաջողության պատճառն այն էր, վոր նա համոզել էր գերմանացիներին, թե իբր ինքը նրանց համար է աշխատում: Վորպես ներկայացուցիչ դանիական նավաշի-

նորման, որը յերբեմն-յերբեմն նավաքարշ շոգենավեր և ծովային սարքավորումներ եր հայթայթում գերմանացիներին, նա ուղարկում եր Քիլ, Վիլհելմսհաֆեն, Համբուրգ, Բրեմեն, Եմդեն, Լյուբեկ, Ֆլենսբուրգ և նավաշինական ուրիշ կայաններ մեկնելու իրավունքով: Նա այնքան հըմտորեն եր տանում իր ֆիրմայի գործը, որ հեղեղի նըման պատվերներ եյին ստացվում, իսկ ֆիրման անկարող եր այդ բոլոր պատվերները գլուխ բերել: Նրա ժողովրդականությունը գերմանական պատվիրատուների մոտ և վերջիններիս հավատը դեպի նա՝ անսահման եյին: Յերբ նա հարկ յեղած ժամանակ դիմում եր Գերմանիայի վրայով Հոլանդիա գնալու թույլտվություն ստանալու համար, ապա հաճույքով եյին տալիս նրան այդ թույլտվությունը, մանավանդ այն պատճառով, որ նա գերմանական իշխանություններին առաջարկում եր Հոլանդիայում ձեռք բերել անհրաժեշտ հումք, ինչպես նաև նավաքարշ շոգենավեր և փոքր նավեր, իբր թե իր ֆիրմայի համար, բայց իրականության մեջ Գերմանիայի համար: Նրա գնումներն այնքան հաջողակ եյին, որ նրան թույլ եր տրված կանոնավորապես, յերեք շաբաթը մեկ անգամ, մեկնել Հոլանդիա:

Գերմանացիները չեյին կասկածում, որ «Դանիացու» հաջող գնումների համար մենք եյինք պատասխանատու: Տ.-ն իր կապերի շնորհիվ, նրան արժեքավոր տեղեկություններ եր տալիս նյութեր և նավաքարշ շոգենավեր գնելու հնարավորությունների մասին: Բրիտանական իշխանությունները կարող եյին բողոքել նման առևտրական գործարքների համար, բայց մեր չմիջամտելը հնարավորություն եր տալիս նրան վերադառնալ Գերմանիա և նվաճել իշխանությունների բարեհաճ տրամադրությունը՝ պատմելով, թե իրեն ինչպե՛ս է հաջողվել անգլիացիներից թաքցնել իր գնումները: Այս միջոցով նա կարևոր անձնավորություն դարձավ գերմանացիների աչքում, իսկ աննշան նվերներ բերելով հագուստի առարկաների, մրթերքների կամ պերճանքի առարկաների ձևով, որոնք այն ժամանակ դժվարությամբ եյին ճարվում Գերմանիայում, կարողացավ ձեռք բերել նավաշինարանների պետ-

րի և ուրիշ պաշտոնատար անձերի բարեհաճ տրամադրությունը:

Ոգտվելով իր արտակարգ հեղինակությունից՝ նա կարողանում էր Հոլլանդիա գալուն պես նստել ու մանրամասնորեն նկարագրել կառուցվող և վերանորոգման մեջ գտնվող նավերը և տալ ռազմածովային արժեքավոր ինֆորմացիա, վորը լիակատար վստահությամբ ոգտագործվում էր ծովակալության կողմից:

Նրանից մենք տեխնիկական մանրամասն տեղեկություններ էինք ստանում այն սուզանավերի մասին, վորոնք գերմանացիները կառուցում էին կարճ ժամանակամիջոցում: Մենք գիտեինք կառուցվող և վերանորոգվող սուզանավերի թիվը և, վոր ամենից կարևորն էր,— կործանված սուզանավերի թիվը: Սուզանավերի դեմ դաշնակիցների մղած պայքարում խորասուզվող ոդային ռումբեր, ականներ և հրանոթային կրակ ոգտագործելու ժամանակ հաճախ դժվար էր ասել, թե արդյոք սուզանավն ընկղմվե՞լ է, թե սուզվել է իր սեփական ցանկությամբ:

Երբ գերմանական «Դեյչլանդ» սուզանավը պատրաստ էր Ամերիկա մեկնելու, դրանից շատ առաջ մենք «Դանիացուց» ստացել էինք նրա մանրամասն նկարագրությունը: Նրանից իմացանք նաև այն ռազմանավերի մասին, վորոնք քողարկված էին առևտրական նավատորմի շոգենավի դիմակի տակ: Նա հաղորդեց «Մյովե»-ի բարեհաջող վերադարձի մասին, յերբ մենք կարծում էինք, թե նա դեռ բաց ծովումն է գտնվում: Նրա շնորհիվ բրիտանական ծովակալությունը ճիշտ տեղեկություններ ստացավ Յուտլանդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում գերմանացիների կրած կորուստների մասին, ինչպես նաև ստացավ մանրամասն հաշվետվություն այն վնասվածքների մասին, վոր ստացել էին հաջող կերպով վերադարձող նավերից մի քանիսը:

«Դանիացին» հետևում էր ցեպելինների բոլոր ոդանավակայաններին: Նրանից հաշվետվություններ էինք ստանում այն վնասվածքների մասին, վորոնք հասցվել է-

յին այդ դիրիժաբլներին դեպի Անգլիա կատարած նրանց թռիչքների ժամանակ։

Նրա զեկուցագրերի մեջ ամենասենսացիոն զեկուցագիրը գերհեռաձիգ թնդանոթների մանրամասն նկարագրությունն էր։ Այդ թնդանոթները մի քանի ամիս հետո յերեք հարյուր փունտանոց արկերով ռմբակոծեցին Փարիզը 110–120 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Սեն–Գոբեն անտառից։ «Դանիացուց» մենք լրիվ հաշվետվություն ստացանք Հելգոլանդում արտադրվող վերոհիշյալ թնդանոթների փորձարկումների մասին։

Բացի տեխնիկական ինֆորմացիայից, նա մեզ արժեքավոր տեղեկություններ էր հաղորդում նաև Գերմանիայի քաղաքական ու տնտեսական դրության մասին։ Վորովհետև նա շփում ուներ բարձրագույն պաշտոնատար անձերի և զինվորական շրջանների հետ, ապա նա մեզ իրազեկ էր դարձնում այն մարդկանց տեսակետին, վորոնք գիտեյին, թե ինչ է տեղի ունենում իրականում, այլ վոչ թե փողոցից վերցրած մարդկանց տեսակետը, վորոնց ասվում էր այն, ինչում վոր ցանկանում էր նրանց հավատացնել գերմանական գերագույն հրամանատարությունը։

«Դանիացու» համար ամենավտանգավոր մոմենտը նրա և մեր փոխադարձ հանդիպումներն եյին։ Բայց նա ամենևին իր մոտ չեր ունենում վարկաբեկող փաստաթղթեր— թղթակցություններ, ցուցակներ, նամակներ կամ հատուկ թղթեր և թանաքներ։ Նրա հետ հանդիպելու համար մենք ոգտագործում եյինք այն յեղանակները, վոր կիրառում եյինք հակառակորդի տերիտորիայում աշխատող բոլոր գործակալների հետ հանդիպելիս։ Ռոտերդամում և Հաագայում մենք մեր տրամադրության տակ ունեյինք միքանի տուն, վոր մենք շարունակ փոխում եյինք։ Ծառայությունից մեզ տուն գցելու համար գործադրում եյինք բոլոր հնարավոր միջոցները, վորպեսզի համոզվեյինք, թե մեզ չեն հետապնդում։ Վորքան հնարավոր եր, մենք աշխատում եյինք այդ գործակալներին միշտ յերեկոյան հանդիպել, վոչ միայն նրա համար, վոր նրանց չճանաչեն, այլ նաև նրա համար, վոր նրանց չլու-

ռանկարեն, վորի մեջ գերմանացիները մեծ վարպետներ եյին: Մեր տուն մտնող վորևէ մարդու լուսանկարը գերմանացիների աչքում պատճառ եր՝ գնդակահարելու համար:

«Դանիացին» հենց վոր Հոլանդիա յեր գալիս, մեզ կանչում եր հեռախոսով, հայտնելով իր գալու մասին և իրեն անվանում եր նախորոք պայմանավորված հնարովի անունով: Մենք նշանակում եյինք հանդիպման ժամանակը մեր տներից մեկում՝ Ա.Բ.Գ. կամ Դ., վորոնց հասցեները նրան հայտնի եյին: Այս յեղանակով վերացվում եյին այն վտանգները, վորոնք կարող եյին առաջանալ այդ խոսակցությունը բռնելու դեպքում: Հեռախոսակայանի հեռախոսավարուհիներից մեկը կարող եր գերմանական գործակալ լինել կամ թե գերմանացիները կարող եյին գծերի արգելակում սարքել և մեր խոսակցությունները բռնել, ինչպես վոր մենք այդ բանն անում եյինք մինչև այն ժամանակ, յերբ մի հոլանդացի հեռախոսագծային հսկիչ հայտարարեց այդ:

Մեզ մոտ գալուն պես «Դանիացին» իսկույն նստում եր զեկուցագրեր գրելու: Նա գրում եր գերմաներեն լեզվով. զեկուցագրեր գրելը յերբեմն տևում եր յերեք-չորս ժամ: Նա ճիշտ տեղեկություններ եր տալիս գերմանական բոլոր նավաշինարանների մասին, ինչպես, որինակ, Բլոմ և Ֆոս՝ Համբուրգում, «Վուլկան»՝ Բրեդովում՝ Շտետտինի մոտ, Շիխաու՝ Ելբինգում և Դանցիգում, Վեզեր ֆիրմա՝ Բրեմենում, «Գերմանիա» նավաշինարաններ, Դանցիգյան նավաշինարան:

Յերբ յես առաջին անգամ տեսա նրան զեկուցագիրն առանց վորևէ գլխանցքի գրելիս, ապա իմ մեջ միտք ծագեց, վոր նա վորոշ փաստեր հնարում ե: Սակայն մեր կատարած մի շարք ստուգումներից հետո, վորոնք հաստատում եյին «Դանիացու» կողմից մեզ հանձնված տեղեկությունների ճիշտ լինելը, իմ մեջ այդ կասկածները փարատվեցին: Հենց վոր նա ավարտում եր գրելը, զեկուցագիրն անհապաղ ուղարկվում եր ինձ մոտ ծառայության տեղը, վորտեղ նա թարգմանվում, ծածկագրվում և հեռագրով հաղորդ-

վում էր Լոնդոն: «Դանիացին» Հոլանդիայում մնում էր սովորաբար յերկու-յերեք օր, վորպեսզի ծովակալությունը կարողանար հեռագրով հաղորդել զեկուցագրերի կապակցությամբ առաջացած ինչ-վոր հարցեր, կամ հաղորդել նրան, թե նա ի՛նչ պետք է իմանա Գերմանիա վերադառնալիս:

«Դանիացին» շարունակեց աշխատել մինչև պատերազմը: Նրան վճարում եյինք հսկայական գումարներ, վորոնք զգալիորեն գերազանցում եյին այն գումարները, վոր ստանում եյին մեր մյուս գործակալները:

ԴԻՏՈՒՄ ԾՈՎԱՓԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՌԱԴԻՈԱԿԱՆԱԿԻՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Գերմանական սուզանավերի և ականակիրների բազաները գտնվում եյին Օստենդե, Զեեբրյուգգե և Բլանկենբերգե նավահանգիստներում, ընդվորում առաջին յերկուսը ամենակարևորներն եյին, վորովհետև ջրանցքներով միացած եյին Բրյուգգեյի հետ, ուր վոչ այնքան մեծ նավերը կարող եյին թաքնվել դաշնակիցների հարձակման դեպքում և վորտեղ կարելի յեր սուզանավեր սարքել Գերմանիայից ուղարկված մասերից: Հասկանալով Ֆլանդրիական ափի նշանակությունը՝ գերմանացիներն ամեն ինչ անում եյին նրա ամրացման համար: Դրա համար նրանք այնտեղ ունեյին ծանր թնդանոթների մարտկոցներ և մեծ թվով սավառնակներ, վորոնք օգտագործվում եյին նաև դեպի Անգլիա թռիչքներ կատարելու համար: Մեր պարտականությունն այն էր, վոր լրացնեյինք օդային հետախուզության աշխատանքը՝ ծովակալությանը հաղորդելով ամեն հնարավոր տեղեկություններ՝ ծովափի զանազան մարտկոցների և օդանավակայանների տեղադրման մասին: Մենք ունեյինք ինֆորմացիայի չորս աղբյուր. հետախույզներ, գերմանական զասալիքներ, բելգիական փախստականներ և, վերջապես, անմիջական դիտողություն: Հոլան-

դական սահմանը Զեեբրյուգգեյից ընդամենը յոթ մղոն հեռավորությունից էր անցնում, և լավ հեռադիտակի միջոցով նույնիսկ ամպամած օրը կարելի էր հետևել գերմանացիների գործունեությանը այս փոքր արհեստական նավահանգստում:

Ռազմական գործողությունների ամբողջ ժամանակաշրջանի ընթացքում մեր գործակալներից մեկը հեռադիտակով ամէն օր դիտում էր Կաձանդայից, որը Հոլանդական տերիտորիայում ամենամոտիկ կետն էր Զեեբրյուգգեյի և սահմանի միջև: Նա տեղեկություններ էր հաղորդում Զեեբրյուգգեյում կանգ առնող սուզանավերի և ականակիրների ժամանելու և հեռանալու մասին և ականային խափանիչների ու հողահան գործիքների գործունեության մասին:

Նկատի առնելով այն, որ բոլոր մարտկոցները խնամքով քողարկված էին, սահմանի վրա աշխատող մեր գործակալը նրանց տեղադրությունը կարող էր որոշել միայն մոտավորապես և այն էլ այն ժամանակ միայն, երբ նրանք կրակում էին: Սակայն նույնիսկ այսպիսի մոտավոր տեղեկությունները մեզ համար արժեքավոր էին, վորովհետև դրանք հնարավորություն էին տալիս ստուգելու փախստականների և մանավանդ դասալիքների զեկուցագրերը և գլխավոր կրակայանին ու ծովակալությանը ցույց էին տալիս օդային հետախուզության և դրան հաջորդող ռմբակոծման նպատակները:

Ծովափի մարտկոցների վերաբերյալ ամենաարժեքավոր տեղեկությունները ստացվեցին գերմանական ռազմածովային կորպուսից փախած երկու դասալիքներից, այն կորպուսի, որը պատերազմի բոլոր տարիներին գրավել էր Ֆլանդրիայի ափը: Սահմանի մեր գործակալը, որը գտնվում էր Կաձանդային մոտիկ, տեսել էր այդ երկու դասալիքներին այն ժամանակ, երբ նրանք անցնում եյին սահմանը, և, հրահանգներին հակառակ, ինքն անձամբ նրանց բերեց ինձ մոտ՝ Ռոտերդամ: Հարցուփորձ անելով նրանց զանազան սենյակներում, ես կարողացա բաղդատել այն բոլորը, ինչ նրանք ասում էին, և նրանց

412—8

հաղորդած տեղեկությունները համեմատել այն տեղեկությունների հետ, որոնք արդեն հայտնի էին մեզ: Նրանց զեկուցագրերը լիովին ճշմարտանման էին: Նրանք ինձ ցույց տվին մի քանի նոր մարտկոցներ և, բացի դրանից, արժեքավոր ինֆորմացիա տվին թնդանոթների կալիբրի և նրանց հեռահարության մասին: Առաջին անգամ յես էյի, որ նրանցից իմացա տարբեր մարտկոցների գերմանական անունները, ինչպես, օրինակ, «Կայզեր Վիլհելմ», «Գերեն», «Դեյչլանդ», «Ցեցիլիա», «Տիրպից» և «Հինդենբուրգ»:

Բայց ամենից ավելի ինձ հուզեց այն, որ նրանցից մեկը պարզեց այն գաղտնիքը, որ մենք վաղուց էինք ուզում իմանալ: Կաճանդայում աշխատող մեր սահմանային գործակալը միքանի անգամ հաղորդել էր հիդրոպլանների մանեվրների մասին Զեեբրյուգգեյում, ընդորում այդ մանեվրներին մասնակցել էր մի արագընթաց մոտորանավակ, որի մեջ, ինչքան էլ այդ տարօրինակ թվա, ոչ մի անգամ չի տեսել ղեկորդի: Սկզբում յես ոչ մի ուշադրություն չդարձրի այդ տեղեկությունների վրա, այդ վերագրելով ուղղակի ինչ-որ սխալի, բայց նա այնքան էր պնդում, թե մոտորանավը ոչ ոք չէր ղեկավարում, որ վերջիվերջո նրան հաջողվեց ինձ էլ համոզել այդ բանում: Յերկու դասալիքներն էլ, կարծես թե իրար հետ խոսք մեկ արած, սկզբում հայտարարում էին, որ ոչինչ չգիտեն այդ մասին: Սակայն հարյուր գուլդենանոց բանկային տոմսի տեսքը նրանցից մեկին ստիպեց խոսել այդ մասին:

— Ի՞նչ էին նշանակում մոտորանավերի և հիդրոսավանակների այդ մանեվրները Զեեբրյուգգեյում,— հարցրի յես:

— Նավակները ռադիոյով ղեկավարվում էին հիդրոսավանակներից,— յեղավ պատասխանը:

Այնուհետև նրանից իմացա, որ մոտորանավերն իրենց ցռկամասում ունեն ականներ: Նավակները սարքավորված էին սովորական մոտոռներով և դեպի նպատականշանն էին ուղղվում ռադիոյով հիդրոսավանակներից: Նրանք նշանակված էին հանկարծակի հարձակում գոր-

ծելու համար անգլիական ռազմանավերի վրա, վորոնք պարբերաբար յերևում եյին ծովափի մոտ և գնդակոծում գերմանական բազաներն ու մարտկոցները։ Առանց ժամանակ կորցնելու այս նորությունը հեռագրեցի Լոնդոն։ Ծովակալությունը հարցրեց հետագա ինֆորմացիայի մասին։ Մի քանի շաբաթ անց գերմանացիներն իրենց նոր նավերը գործադրեցին ռազմանավերի դեմ, բայց, ի վիշտ նրանց, մենք ժամանակին ձեռք եյինք առել այնպիսի միջոցներ, վորոնք չեզոքացնում եյին այդ մոտորանավերի գործողությունը։

Վորովհետև բնակիչների մեծ մասը կամ ծովափից հեռացել եր ծովից ու ոդից կատարված ռմբակոծությունների ժամանակ տների քարուքանդ լինելու պատճառով, կամ եվակուացիայի յեր յենթարկված գերմանացիների կողմից, դրա համար ել այդ գոտում շատ քիչ բելգիացիներ եյին մնացել։ Այդ իսկ պատճառով միանգամայն անհնար եր հետախույզ ուղարկել այնտեղ և մեզ մնում եր բավականանալ այն բելգիացի մակույկավարների զեկուցագրերով, վորոնք նավարկում եյին Բրյուգգեյի և Հոլլանդիայի միջև յեղած ջրանցքներով։ Յերբ մենք ստանում եյինք այդ տեղեկությունները, նրանք արդեն կորցնում եյին իրենց հրատապությունը, բայց վորովհետև ծովափի մարտկոցների մեծ մասը բետոնե հիմքի վրա յեր սարքվում և չեր կարող իր տեղը փոխել, ուստի ժամանակը մեծ դեր չեր խաղում։ Ծովափի պաշտպանության կառուցվածքներին վերաբերող տեղեկությունները մակույկավարները հավաքում եյին ծովափից դեպի Բրյուգգե տեղափոխվող պատահական փախստականներից։

Սակայն մակույկավարների զեկուցագրերի մեջ մեզ ամենից ավելի հետաքրքրում եր գերմանացիների գործունեյությունը հենց Բրյուգգեյում։ Նավահանգստում կարող եյին խարիսխ գցած կանգնել մոտ յերեսուն սուզանավ և նույն քանակությամբ ել ականակիրներ։ Մեզ հետաքրքրրում եյին տվյալները վոչ միայն հակառակորդի՝ նավահանգստում ունեցած ռազմանավերի թվի, այլ նաև կառուցվող նավերի թվի մասին։ Նրանցից վոմանք հավաք-

վում էին Գերմանիայից ուղարկված մասերից, մյուսները կառուցվում էին Անտվերպենի նավաշինարաններում, որոնցից ամենակարևորներն էին Կոկերիլլի նավաշինարարները:

Ոդային հետախուզությունը, ոդալուսանկարահանումը, գերմանական դաշտալիքները, մեր գործակալ-մակույկավարները և Կաձանդայի մեր սահմանային գործակալ Մորեսկոյի անընդհատ դիտողությունը ծովակալությանն ապահովում էին պահանջվող ինֆորմացիայով:

Բացի Զեեբրյուգգեյին հետևելուց, մենք հետևում էինք նաև Շելդային, որպեսզի Անտվերպենում գտնված շոգենավերին արգելեյինք սողանցել դեպի գերմանական նավահանգիստները, որտեղ նրանք կարող էին վերասարքավորվել՝ դաշնակիցների ռազմանավերի վրա հարձակվելու համար կամ օգտագործվել ուրիշ նպատակների համար:

Ուստի, երբ Անտվերպենի մեր գործակալը հաղորդում էր, թե ավելի քան երկու տարի անգործ կանգնած շոգենավի վրա սկսում էր գոլորշի երևալ, մենք, ընականաբար, մեր ուշադրությունը լարում էինք և այդ մասին անմիջապես զեկուցում էինք ծովակալությանը:

ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒԹՅՈՒՆ

Չեզոք երկրի քաղաքացու համար Անգլիա գնալը հեշտ գործ չէր: Չեզոք նավերի նավաստիներին չէր թույլատրվում ափ իջնել. վիզաները տրվում էին չեզոք երկրների միայն այն քաղաքացիներին, որոնց բարեհուսությունը, անցյալը և քաղաքական համակրանքը կասկածներ չէին առաջացնում: Յուրաքանչյուր չեզոք երկրում գոյություն ուներ հակահետախուզություն, և շատ մարդիկ խիստ զարմացած կլինեին՝ տեսնելով այն ճիշտ տեղեկությունները, որ հավաքվել էին նրա մասին՝ վիզա տալուց առաջ:

Բրիտանական հակահետախուզությունը, որ տեղա-

վորված էր Տ.-ի դրասենյակում՝ Ռոտտերդամում և
աշխատում էր դե Մեարի ղեկավարությամբ, նման կազ-
մակերպության մի բնորոշ որինակ էր հանդիսանում: Վոչ
մի հոլլանդացի չէր կարող վիզա ստանալ, մինչև վոր նրա
դիմումը դե Մեարի կողմից չքննվեր: Չեզոք յերկրահպա-
տակների այն անունները, վորոնք կասկածվել են հակա-
ռակորդի հետ հարաբերություն ունենալու և գերմանո-
ֆիլ լինելու մեջ, դրանք մտցված եյին լինում բրիտանա-
կան «սև ցուցակի» մեջ, վորը կար բոլոր դեսպանատը-
ներում և անցագրերի գործեր վարող բոլոր սպաների մոտ:
Վորևե մեկի անունն այդ ցուցակի մեջ մտցնելը նը-
շանակում էր ավտոմատիկ կերպով նրան արգելել Անգլիա
մեկնել:

Յես չգիտեմ, չեզոք յերկրների քաղաքացիներից վո-
մանք ոգտվո՞ւմ եյին արդյոք դիվանագիտական փոստով,
թե վոչ, այդ բանը նույնիսկ պարզելը համարյա անհնա-
րին էր: Բայց և այնպես ինձ հայտնի յեր, վոր Մատա Խա-
րին կասկածվում էր դրանում: Այդ վտանգը մենք սովո-
րաբար հաշվի էինք առնում...

ված եյինք հաշվի առնել, բայց նրա դեմ մենք անզոր ե-
յինք: Ամենայն հավանականությամբ, գործը տեղի յեր
ունենում այնպես, վոր վոմն քաղաքացի «Սմիթ» իր յերկ-
րի՝ Լոնդոնի դեսպանատան մեջ ունենում էր մի բարեկամ,
վորին նա նամակներ էր հանձնում «Ջոնսի»— իրենց ընդ-
հանուր ծանոթի համար, վորը մնացած էր լինում հայ-
րենիքում: Դիվանագիտական փոստը բաց անելիս գտնում
եյին այդ նամակը և ավտոմատիկորեն ուղարկում ըստ
պատկանելույն: Իսկ այդ արարողությունը կարող էր տեղի
ունենալ և հակառակ ուղղությամբ: Քիչ հավանականու-
թյուն կա, վոր դիվանագիտական ներկայացուցիչը գիտակ-
ցաբար նպաստեր զեկուցագրերը հանձնելուն, բայց նա կա-
րող էր այդ անել, վորպեսզի լավություն ցույց տա մի
գեղեցիկ կնոջ կամ մի բարեկամի, վորն, անկասկած, հա-
վատացրել է նրան, թե իր խնդիրքի միակ շարժառիթն
այն է, վոր ցանկանում է խուսափել բրիտանական գրա-
քննության պաշտոնյաներին իր անձնական գործերի հետ
ծանոթացնելուց:

Բացի դրանից, դե Մետրի գործակալները հետևում եյին Հոլանդիայում գտնվող գերմանական բոլոր հայտնի գործակալներին։ Հետևելով նրանց կյանքին ու հանդիպումներին՝ մենք հաճախ արժեքավոր տեղեկություններ եյինք ստանում նրանց մասին, ովքեր զեկուցագրեր եյին հանձնում գերմանացիներին։ Դե Մետրի ամենալավագույն գործակալները ծերունի Խաասը և նրա յեղբոր աղջիկն եյին։ Վոչ վոք գլխի չէր ընկնի կասկածելու, թե այդ ծերունին կամ նրա պարզ արտաքինով ազգականուհին անգլիական գաղտնի ծառայության գործակալներ են։ Նրանք բնավորությամբ այնքան թույլ եյին յերևում, վոր նույնիսկ վոքըր հասարակության մեջ չեյին կարող ուշադրություն գրավել դեպի իրենց։ Բացի այդ, նրանք լավ գիտեյին լեզուները, խելոք եյին, գննող և օժտված եյին անսահման համբերությամբ— հատկություններ, վորոնք անգին եյին հակահետախուզության գործակալների համար։

Վերջապես, չեզոք յերկրներում գտնվող մեր հակահետախուզական կազմակերպությունները, Անգլիայի մեր պետի պահանջով, կարող եյին ստուգել ուզած մարդու կամ նրա մասին ստանալ հարկավոր տեղեկություններ, ինչպես, որինակ, պարզել կասկածելի նամակների հասցեատերերին։

Զարմանալի յե, թե հետախույզը վո՛րքան հաճախ է բռնվում վորևէ մանր բանով։ Հիշում եմ մի դեպք, յերբ բրիտանական գրաքննիչը հետաքրքրվեց մի նամակով, վորը հասցեագրված եր Հոլանդիայում ապրող մի ինչ-վոր մարդու։ Դե Մետրը պարզեց, վոր այդ մարդը գերմանական հետախույզ եր։ Այդ նամակում, վորն, անկասկած, ուղարկված եր չինծու հասցեյով Անգլիայում, ասված եր, վոր հետագայում բոլոր նամակները պետք է ուղարկվեն յերկու հազար և այլն համարով։ Լոնդոնում միայն յերկու կամ յերեք փողոց ունեյին այդքան տներ։ Ձեռք առնված հետաքննության արդյունքն այն յեղավ, վոր ձերբակալվեց գերմանական գործակալը, վորը վորպես «փոստարկղ» եր ծառայում։

Հոլա՛նդիայում յես, բնականաբար, ավելի շատ զբ–

փում ունեյի գերմանական գաղտնի ծառայության բելգիական բաժնի հետ, քան որևէ մի ուրիշի հետ։ Բելգիայի գերմանական հակահետախուզության պարտականությունն էր այնտեղ կանխել լրտեսությունը։ Ես շարունակ ընդհարվում էի նրա հետ։ Գերմանական հակահետախուզությունը բոլորովին առանձին էր աշխատում իր գաղտնի ծառայությունից, որի միակ ֆունկցիան էր գործակալներ ուղարկել դաշնակից երկրները և հավաքել նրանց ուղարկելիք զեկուցագրերը։

Գերմանական հակահետախուզական ծառայության բելգիական բաժինը, կամ գաղտնի ոստիկանությունը, ուներ իր շտաբը Բրյուսելի Բեռլեմոն փողոցի վրա։ Նրա գործակալները դարանակալում էին մեզ և ամեն մի քայլափոխին մեր հարգանքին ու հիացմունքին էին արժանանում։ Պատերազմի սկզբին ծառայության ղեկավարը ոմն Բերգանն էր, որն առաջ յեղել էր Դյուսելդորֆի գերմանական հակահետախուզության ղեկավարը։ Նրա պարտականությունն էր քայքայել մեր գործակալությունը և միաժամանակ հետևել Բելգիայի մի քանի միլիոն բնակիչներին։ Բայց որքան տարօրինակ էր, որ Բերգանը ոչ մի բառ ֆրանսերեն չգիտեր և բելգիացիների հետ բանակցությունները վարելիս պետք է հույս դներ իր օգնական Պինկհոֆֆի վրա, որը դեռ պատերազմից առաջ աշխատել էր Ֆրանսիայում մսագործի դիմակի տակ։

Բելգիայի գերմանական գաղտնի ծառայությունն աշխատում էր մի առեղծվածային կնոջ ղեկավարությամբ, որը հայտնի յեր «Ֆրաու Դոկտոր» անունով և ուրիշ շատ անուններով։ Նա մի գեղեցիկ, միջին տարիքի գեր կին էր՝ ամուր և դաժան բնավորությամբ։ Անտվերպենում գտնվող իր շտաբից նա գործակալներ էր ուղարկում Անգլիա և Ֆրանսիա։ Նրա մասին պատմում էին, թե նա իր սեփական ձեռքով գնդակահարել է մեկ կամ յերկու գործակալների, որոնք խաբել էին նրան։

«Ֆրաու Դոկտորի» քաղաքականությունն էր՝ այնքան վախեցնել իր գործակալներին, որ նրանք, վախենալով նրա վրեժխնդրությունից, չհամարձակվեին իրեն դավա-

ճանել: Նրա մասին տեղեկությունների մեծ մասը մենք ստանում էինք մի բելգիացուց, որը կարճ ժամանակով աշխատել էր նրա մոտ: Նրա զեկուցագիրը մեկն է յեղել այն առաջին հաղորդագրություններից, որ յես կարդացել եմ գաղտնի ծառայության մտնելիս:

Չնայած «Փրաու Դոկտորի» և Բեռլինի շտաբի ջանքերին, հարցաքննություններից (որ մենք տանում էինք յերբեմն-յերբեմն մեր ձեռքն ընկած գործակալների մոտ) պարզ էր, որ գերմանացիները շատ քիչ տեղեկություններ էին ստանում Անգլիայից: Որպես հետևանք, նրանք քիչ-քիչ իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում էին Ռուսաստանի վրա և, ամենայն հավանականությամբ, Միացյալ Նահանգների վրա:

ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻԿՎԻԴԱՑԻԱՅԻ ՅԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատերազմը վերջացավ, բայց իմ աշխատանքը շարունակվում էր[1]:

Յես մեկնեցի Լյեժ և այցելեցի «Սպիտակ տիկնոջ», Դաշնակիցների գաղտնի կազմակերպություններից ամենախոշոր կազմակերպության, շտաբը: Լյեժում յես ուղևորվեցի այն հասցեյով, որ Հոլլանդիայում ինձ բերանացի հաղորդել էր Սեն-Լամբերը: Յերբ յես բրիտանական սպայի տարազով ներս մտա այն սենյակը, ուր հավաքվել էին «Սպիտակ տիկնոջ» ղեկավարները, նրանք ինձ դիմավորեցին և ողջունեցին որպես իրենց ավագ պետի: Նրանցից յերեքը քահանաներ էին, իսկ մնացածները՝ զա—

---

1 Այս բաժինը տպվում է աննշան կրճատումներով, բաց ենք թողնում մեր ընթերցողին չհետաքրքրող՝ հեղինակի պատմածն այն մասին, թե ինչպես բրիտանական հետախուզությունը հաշիվները փակեց իր բազմաթիվ գործակալների հետ, որոնք «աշխատանքից» հեռացվում էին պատերազմից հետո հետախուզության ապարատի կրճատման հետևանքով: (ԽՄԲ.):

սատուներ, ինժեներներ, իրավաբաններ և ազատ պրո-ֆեսիաների տեր մարդիկ:

Յերկու պետերն էլ անմոռանալի տպավորություն թո-ղին ինձ վրա: Նրանցից առաջինը նախապատերազմյան ժամանակ յեղել էր բելգիական խոշոր ձեռնարկության գլխավոր ինժեներներից մեկը, մյուսը՝ Լյեժի համալսա-րանի պրոֆեսոր:

Ես յերկու պետերին էլ կարճ խոսքերով բացատրե-ցի գործողությունների իմ պլանը: Նրանք ինձ պետք է ներ-կայացնեյին իրենց կազմակերպության մանրամասն պատ-մությունը, վոր յերևան է հանում նրա անդամներից յու-րաքանչյուրի դերը, պետք է տային բոլոր անդամների ցուցակը, հանձնեյին ինձ դիմում՝ ցույց տալով այն գու-մարը, վոր յես նրանց թույլատրել եմ պարտք վերցնել: Յես վոչ մի խոսքով չհիշեցի միլիտարիզացիայի մասին, վորպիսին յես այնքան համարձակորեն խոստացել եյի, բայց յերբ վերջացրի նրանց բացատրել միլիտարիզացիայի վերաբերող բոլոր պահանջները, նրանք անմիջապես ինձ պատասխանի մեջ քաշեցին: Ես հասկացա, վոր ինձ մը-նում եր անել միայն մի բան— նրանց պատմել ճշմարտու-թյունը: Այդ ճշմարտությունը նրանց այնպես ցնցեց և այնպիսի սարսափի բերեց, վոր յես խոստացա անել այն բոլորը, ինչ հնարավոր է, վորպեսզի ստիպեմ բելգիական իշխանություններին՝ պահել իմ տված խոսքը, վոր-պեսզի այդ կազմակերպության բոլոր անդամները «Ըս-պիտակ ալիքին» եյին մտել վորպես բելգիական զինվոր-ներ և յերդում եյին տվել[1]:

---

1 Վորոշ հետաքրքրությունից զուրկ չէ միլիտարիզացիայի հարցը, այսինքն զինվորական ծառայող համարելու միջազգային ավանտյու-րիստների այն ամբողջ ծախու խաժամուժին, վորից կապիտալիստա-կան հետախուզությունները քաղում են իրենց գործակալական աղ-բյուրները: Այս առթիվ հեղինակի արած համապատասխան պատմու-թյունը զետեղված է մի փոքր ներքև: Ինչպես յերևում է այդ պատ-մությունից, այսպիսի միլիտարիզացիայի ոգտին վերջիվերջո լուծ-ված այդ հարցը քիչ դժվարություններ չէր ներկայացնում նույնիսկ Անտանտի՝ քաղաքականության մեջ փորձված կապիտալիստական գե-

Յես պարզեցի, թե նրանք ի՞նչ նպատակով եյին ընդունել հիմնական նախազգուշությունը՝ կազմակերպության գլուխ կանգնեցնելով յերկու պետի: «Սպիտակ տիկինը» բաղկացած եր յերկու անկախ խմբից, վորոնք միմյանցից այնքան եյին մեկուսացված, վոր միայն յերկու պետերը գիտեյին այդ մասին: Յուրաքանչյուր խումբ վոչ միայն ուներ իր պետը, այլև առանձին «շտաբը», վորտեղ կենտրոնացվում և տպվում եյին զեկուցագրերը: Կոնտակտ տեղի յեր ունենում միայն Հոլլանդիա տեղեկություններ հանձնելիս, ընդվորում այդ կոնտակտն արտահայտվում եր նրանով, վոր յերկրորդ պետը զեկուցագրերն անձամբ հանձնում եր առաջինին: Յեթե խմբերից մեկը տապալվեր, ապա նրա պետն այն միակ մարդն եր, վորը կարող եր կործանել մյուս խմբին:

Խոշոր ձերբակալություններից խուսափելու համար «շտաբները» շատ խորամանկորեն եյին տեղադրված: Այն շտաբը, վորտեղ յես եյի, ուներ հինգ յելք. առաջին յելքը— դեպի փողոց. յերկրորդը— դեպի այն պարտեզը, վոր գտնվում եր տան հետևը և հաղորդակցվում եր մի գործակալի տան հետ, վորը դուրս եր գալիս ուրիշ հեռավոր փողոց. յերրորդը—դեպի տանիք, վերջապես չորրորդ և հինգերորդ յելքերը՝ մեկական յելք ամեն մի հարկում, վորոնք անցնում եյին իրենց տեսքով վոչ մի ամենափոքր կասկած չզարթեցնող պատի պահարանների միջով, դուրս եյին գալիս դեպի հարևան տունը: Այդ տանն ապրում եյին արտաքինով շատ անշառ և տարիքավոր մարդ ու կին, վորոնք հարևանների աչքերում վոչ մի հարաբերություն չունեյին մեր տան բնակիչների հետ: Այս արտակարգ նախազգուշություններն անհրաժեշտ եյին, վորովհետև «շտաբներում» չեր կարելի խուսափել մըշտական գնալ ու գալուց: Այստեղ կենտրոնացվում եյին

կավարների համար (Անտանտ, վորն ստիպված է այս կամ այն կերպ հաշվի առնելու իրեն յերկրների հասարակական կարծիքը): (ԽՄԲ.):

զեկուցագրերը, տպագրվում և պատրաստվում էին Հոլլանդիա ուղարկելու համար:

1918 թ. նոյեմբերի 25-ին ես Լյեժից ուղևորվեցի դեպի Բրյուսել «Սպիտակ տիկնոջ» կողմից ինձ տրամադրված ավտոմոբիլով:

Բրյուսել հասնելով՝ ես ոգնության համար դիմեցի «Սպիտակ տիկնոջ» տեղական բաժնի ղեկավարին: Ի զարմանս իմ, այդ ղեկավարը երկու քույրեր էին—կանանց քեռ դպրոցի պետեր: Գերմանացիները բնավ չէին կասկածում այդ երկու կոտրավող կանանց մասին, վորոնց ամեն որ կարելի էր տեսնել աշակերտուհիների հետ անտառում զբոսնելիս, վորևէ թանգարանում կամ շաբաթը մի անգամ օպերայում: Մինչդեռ նրանք գլխավորում էին այն բոլորը, ինչ վերաբերում էր գնացքներին հետևելու գործին և գործակալ «ֆլամանդներին»: Շաբաթը երկու անգամ, երբ գիշերօթիկ սանուհիներն արդեն անկողնում քնած էին լինում, նրանք կնքում էին Լյեժ ուղարկվելիք զեկուցագրերը, վորոնք հավաքում էր հավատարիմ սպասուհին մթերքներ գնելու ժամանակ:

Ես անմիջապես ձեռնարկեցի լիկվիդացիայի աշխատանքին: Իմ ոգնականն էր նշանակված կապիտան Քեռբիլլը—կանոնավոր բանակի սպա, վորը 1914 թվականին գերի էր վերցված գերմանացիների կողմից և ամբողջ պատերազմի ընթացքում մնացել էր Գերմանիայի ռազմագերիների ճամբարում: Մենք ձեռնարկեցինք պահանջվող տվյալները հավաքելու աշխատանքին, սիստեմատիկորեն վերամշակելով կազմակերպությունները իրար հետևից: Գործակալներից վոմանք գալիս էին Բրյուսել, մյուսներին ուղարկում էինք Լյեժ, վորտեղ «Սպիտակ տիկինն» իմ հսկողության ներքո բաց էր արել նյութեր հավաքելու բյուրո:

Բացի լիկվիդացիայի դժվարին խնդրից, ինձ վիճակված էր կատարելու նաև բազմաթիվ ուրիշ պարտականություններ: Շատ գործակալներ ինձ հրավիրում էին իրենց մոտ, իսկ ես, չցանկանալով նրանց վիրավորել, ընդունում էի նրանց հրավերները:

Նամյուրում ինձ վիճակվեց հանդես գալ հինգ հարյուր գործակալների առջև, վորոնք ուզում եյին իմ բերանից լսել դաշնակիցների հանդեպ իրենց մատուցած ծառայությունների գնահատականը։ Այդ շատ դժվար խնդիր եր, վորովհետև մեծ մասամբ յես կարող եյի միայն ընդհանրացնել, մինչդեռ նրանց հետաքրքրում եր յուրաքանչյուր առանձին կատարված առաջադրանքի արդյունքը։ Նրանք չգիտեյին, վոր ինչքան ել արժեքավոր լինեյին գաղտնի ծառայության ձեռք բերած տեղեկությունները, դրանք ընկնում եյին ինֆորմացիայի ընդհանուր հոսանքի մեջ և ուղարկվում Գլխավոր զորակայանին։ Մեզանից յուրաքանչյուրն առանձին եր հավաքում տեղեկությունները, բայց դրանք խառնվում եյին այն տեղեկությունների հետ, վորոնք ստացվում եյին ոդային հետախուզությունից, գերիներին հարցուփորձի յենթարկելուց, բռնված փաստաթղթերից և այլն։

Հենց վոր լիկվիդացիայի աշխատանքը կարգի բերվեց, յես զբաղվեցի «Սպիտակ տիկնոջ» միլիտարիզացիայի հարցով, վորի համար հարձակում գործեցի միաժամանակ Լոնդոնում և Բրյուսսելում։

«Սպիտակ տիկնոջ» իմ տված խոստումի հիման վրա և այն փաստի հիման վրա, վոր հատկապես հենց այդ բազայի վրա յե տեղի ունեցել նոր անդամների հավաքագրումը, Լոնդոնի պետը վերջիվերջո ձեռք բերեց բրիտանական զինվորական մինիստրության համաձայնությունը։ Սակայն բելգիական կառավարության սանկցիան ստանալու համար ամիսներ պահանջվեցին։ «Սպիտակ տիկինը», իր անդամների մեջ ունենալով մեծ թվով ազդեցիկ անձնավորություններ, անընդհատ կամպանիա յեր մղում ամեն ուղղությամբ, իսկ միևնույն ժամանակ բրիտանական զինվորական մինիստրությունը պաշտոնական բանակցություններ եր վարում բելգիական կառավարության հետ։ Յես անձամբ այդ գործը ներկայացրի յերկու մինիստր-նախագահներին, բայց վոչ մի արդյունքի չհասա։ Յես դիմեցի նաև բարոն դե Բրոկեվիլլին և ձեռք բերեցի բելգիական սենատի յերկու ազդեցիկ անդամների— մար-

կեզ Իմպերիալի և սենատոր Կոլլոյի ակտիվ աջակցությունը: Ցես նույնիսկ համոզեցի բրիտանական դեսպան սեր Ֆրենսիս Վիլյեյին, վոր նա վոչ-պաշտոնական բանակցություններ սկսի բելգիական կառավարության հետ: Մենք դիմեցինք նաև Թագավորին՝ նրա անձնական քարտուղար Ջերալդի և արքունական սենեկապետ կոմս դե Մերոդի միջոցով:

Այդ գործին ներգրավված եյին նաև իմ այն անձնական բարեկամները, վորոնք աշխատում եյին տարբեր մինիստրություններում:

Անցնում եյին շաբաթներ... Ցես հենց պատրաստ եյի հետաձգելու այդ գործը, վորպես անհուսալի գործ, յերբ հանկարծ լսեցի, վոր շնորհիվ այն բանակցությունների, վոր Կ.-ն վարել է Փարիզի բրիտանական դեսպանության միջոցով, Ֆրանսիական կառավարությունը համաձայնել է Ֆրանսիական զինվոր ճանաչել այն բոլոր քաղաքացիներին, վորոնք աշխատել են բրիտանական հետախուզական ծառայության մեջ: Մենք նորից սկսեցինք ձանձրացնել բելգիական պաշտոնական ատյանները, օգտագործելով Ֆրանսիական նախադեպի արգումենտը: Վերջապես, ի մեծ թեթևություն իմ և ի մեծ ուրախություն «Սպիտակ տիկնոջ»՝ բելգիական կառավարությունը տվեց իր սանկցիան և միլիտարիզացիա տարածեց առանց բացառության այն բոլոր բելգիահպատակների վրա, վորոնք պատերազմի ընթացքում աշխատել եյին դաշնակիցների զանազան գաղտնի ծառայություններում: Նրանք բոլորն էլ ճանաչվեցին վորպես համաշխարհային պատերազմի զինվորներ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԱՆՑԱԳՐԱՅԻՆ ԲՅՈՒՐՈՅՈՒՄ՝ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅՈՒՄ

Լոնդոնում պետն ինձ հաղորդեց, վոր երբև պարզե Հոլլանդիայում իմ կատարած լավ գաղտնի աշխատանքի համար՝ ինձ նշանակել են ամենահետաքրքիր պոստում— Բեռլինում: Այնտեղ յես պետք ե կազմակերպեմ անցագրային բաժին և ղեկավարեմ այդ բաժինը: Այս նպատակով ինձ կցեցին լորդ Կիլմարնոկի հաստիքին վորպես Գերմանիայի անցագրային բաժնի պետ, վորը (բաժինը) մասնաճյուղեր ունի Համբուրգում և Մյունխենում: Թեև լորդ Կիլմարնոկը իր պարտականությունների կատարմանը ձեռնամուխ յեղավ միայն մի քանի շաբաթ հետո, բայց յես պետք ե անմիջապես ուղևորվեյի Բեռլին և անցնեյի բրիտանական միսիայի պարագլուխ՝ գեներալ Մալկոլմի տրամադրության տակ: Վերջապես, պետն ինձ ուղարկեց Ներքին գործերի մինիստրություն՝ վիզաներ տալու հարցին վերաբերող հրահանգներ ստանալու համար:

Ներքին գործերի մինիստրությունում ինձ ասացին, վոր վոչ մի պարագայում չի կարելի վիզաներ տալ գերմանացիներից վորևե մեկին՝ ով ուզում ե լինի, վորոնք փորձում են աշխատանք փնտրել Անգլիայում: Ինչ վերաբերում ե ուրիշ անձերի, ապա յես պարտավոր եյի հնարավոր չափով խնամքով ստուգել նրանց և վերջնական քըննության ու վավերացման համար մինիստրություն ուղարկել այն անձերի դիմումները, վորոնց ուղղամտությունը հետաքննությամբ հաստատվել ե: Ինձ ցույց տվին բազմաթիվ ֆորմուլյարներ և կնիքներ, բացատրեցին, թե ինչպես պետք ե ոգտագործել դրանք և վստահացրին, վոր այդ իրերի պաշարն ինձ սպասում ե բրիտանական միսիայում:

Բեռլին հասնելուն պես ուղևորվեցի դեպի «Բրիստոլ» հյուրանոցը, վորտեղ յես իջնել եյի նախապատերազմյան ժամանակ: Սակայն այնտեղ սենյակ ստանալն անհնարին եր: Ստանալով սենյակ ժամանակավոր ոգտագործման համար, յես ուղևորվեցի դեպի բրիտանական միսիա՝ տեսակցելու գեներալ Մալկոլմի հետ:

Նա ինձ ծանոթացրեց իր յերկու աշխատակիցների հետ, մեկը կապիտան Բրինը, վորը պատերազմի մեծ մասըն անց էր կացրել գերմանական համակենտրոնացման ճամբարում, իսկ մյուսը՝ կոմս դե Սելիս, վորը Վատիկանին կից բրիտանական դեսպանի վորդին է: Նրանց հետ յես անցկացրի ուրիշ մնացած ժամերը, կողմնորոշվելով իրադրության մեջ: Առանձնապես օգտակար հանդիսացավ Բրինը: Նա լավ ծանոթ էր Գերմանիայի քաղաքական դրությանը և գեներալ Մալկոլմի աջ ձեռքն էր:

Յերբ խոսք բաց արի բնակարանի մասին, ապա իմացա, վոր նախքան հյուրանոցում սենյակ փնտրելը հարկավոր էր օրդեր ստանալ ներքին գործերի մինիստրությունից, վորովհետև Բեռլինը լեփ լեցուն էր վոչ միայն դաշնակիցների զանազան զինվորական միսիաների և վերահսկիչ հանձնաժողովների սպաներով, այլ նաև գավառներից յեկած գերմանացիներով: Հաջորդ օրն օրդեր ստանալով՝ յես տեղավորվեցի Պոտսդամյան հրապարակում գտնվող «Եսպլանադա» հյուրանոցում, վորը Բեռլինի նորագույն և լավագույն հյուրանոցներից մեկն էր:

Մի քանի որ յես ծանոթանում էյի իրադրությանը: Ապա ֆորմուլյարներով և կնիքներով զինված՝ սկսեցի սպասել վիզա ստանալու ցանկություն ունեցողների: Սկզբում կար պատերազմից առաջ Անգլիայում աշխատած հաճախորդների մի մեծ հեղեղ, բայց հենց վոր հայտնի յեղավ, վոր այդ կատեգորիայի հաճախորդները վիզա չեն ստանալու, նրանց թիվը զգալի չափով պակասեց: Ժամանակ առ ժամանակ յես, պատշաճ հետազոտությունից հետո, վիզաների մասին խնդրագիր էյի ուղարկում Լոնդոն՝ ներքին գործերի մինիստրության՝ վավերացման համար, բայց շուտով տեսա, վոր շատ քչերն էյին հաստատվում:

Յերբ անցագրերի բյուրոյի աշխատանքը կարգի բերվեց, յես դիմեցի գաղտնի ծառայության գործունեյության ուսումնասիրելու գործին: Յես իսկույն նկատեցի, վոր այստեղ հենց նույն բանն է կատարվում, ինչ վոր Հոլլանդիայում, և նույնիսկ վորոշ չափով ավելի վատ,

վորովհետև այստեղ ավելի շատ ախոյանություն և զուգահեռ աշխատանք գոյություն ունեյին: Դաշնակիցների բազմաթիվ միսիաների յուրաքանչյուր աշխատակից գըրում եր զեկուցագրեր, վորոնց ընդհանուր իմաստը հանգում եր այն բանին, թե բոլոր մնացածները խանգարում են այն կարեվոր աշխատանքին, վոր կատարում ե զեկուցագրի հեղինակը: Սակայն ախոյանության վոչ մի անհրաժեշտություն կամ ջղայնանալու վոչ մի ռեալ հիմք չկար. ինֆորմացիա ստանալու համար վոչ մի խորամանկություն չեր պահանջվում, հարկավոր եր միայն գնալ և հարցնել: Այդ բանը յես ինքս անձամբ վորձեցի գերմանական ներքին գործերի մինիստրության բարձրաստիճան աշխատակիցների հետ ունեցած մի քանի տեսակցության ժամանակ: Նրանք իրենց անոգնական, անպաշտպան և ստորացած եյին զգում մինչև այն աստիճան, յերբ վորևե գաղտնապահություն և նույնիսկ զգուշություն ապարդյուն ե թվում:

Բեռլին գալուց կարճ ժամանակ հետո, յերբ համոզվեցի, վոր իմ աշխատանքը ինձ գործունեյության բավականաչափ ընդարձակ ասպարեզ չի տալիս, յես խնդրագիր ուղարկեցի հրաժարական տալու և ինձ զորացրման յենթարկելու մասին: Իմ խնդիրքը բավարարվեց:

Իմ փոխարեն անցագրերի վերահսկողության պաշտոնյա նշանակվեց կապիտան Ֆոլեյը, իսկ գաղտնի աշխատանքը ղեկավարում եր իմ մի ուրիշ բարեկամը:

ԽԱՂԱՂ ԺԱՄԱՆԱԿՎԱ ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խաղաղ ժամանակվա գաղտնի ծառայությունը խիստ տարբերվում ե պատերազմի ժամանակվա հետախուզությունից: Խաղաղ ժամանակ չկան կապի այն դժվարությունները, վորոնք պատերազմի ժամանակ հիմնական պրոբլեմ են հանդիսանում: Սուրհանդակներ, «փոստարկղներ», սահմանն անցնել և շղթայի մեթոդով գործող մեծ

կազմակերպություններ այլևս պետք չեն: Գործակալը մեծ մասամբ աշխատում է միայնակ, անմիջական կապ ունենալով միայն այն «չտարի» միջնորդի հետ, որը սովորաբար գտնվում է վո՛չ այն երկրում, որտեղ ընթանում է գործակալի գործունեությունը և ոչ էլ այն երկրում, որ նրա հայրենիքն է: Այդ արվում է նրա համար, որ ձերբակալության դեպքում գոյություն չունենան ուղղակի ցուցմունքներ այն երկրի մասին, որի համար աշխատում է գործակալը: Գործակալը շատ հաճախ հրահանգներ է ստանում միջնորդից, առանց իմանալու, թե նա ո՞ր երկրի համար է աշխատում: Եթե նա այդ գիտենա և ձերբակալության դեպքում մատնի այդ գաղտնիքը, ապա, հասկանալի յէ, նրանից ամեն կերպ հրաժարվում են:

Պահանջվող ինֆորմացիայի բնույթը մեծ մասամբ նույնպես բոլորովին այլ է: Զորքերի տեղափոխությունը և զորամասերի համարները, որոնք այնքան կարևոր են պատերազմի ժամանակ, այժմ առանձին նշանակություն չունեն: Գործակալի առաջ սովորաբար դրվում է որոշակի խնդիր, օրինակ, ստանալ որևէ նոր գնդացրի, տանկի կամ սավառնակի գծագիրը կամ նկարագրությունը, պարզել կառուցվող սուզանավերի ճիշտ թիվը, նոր թունավոր նյութի ֆորմուլան, մոբիլիզացիայի պլանները, գաղտնի պայմանագրի կամ որևէ քաղաքական հարցի վերաբերյալ կառավարական պլանների մանրամասնությունները և այլն: Ամեն մի դեպքում նա պետք է հիմնովին ծանոթ լինի հարցին, որպեսզի նրա ինֆորմացիան որոշ արժեք ունենա:

Ժամանակը վճռական նշանակություն չունի այլևս: Գործակալն իր աշխատանքին կարող է ձեռնարկել մեթոդաբար, և երբեմն ամիսներ են անցնում, մինչև որ նրան հաջողվում է հող պատրաստել ինֆորմացիա ստանալու կամ այդ ինֆորմացիան ինքնուրույն կերպով ձեռք բերելու համար: Գլխավոր ուշադրությունը դարձված է ինֆորմացիայի որակի, այլ ոչ թե արագության վրա: Ես գիտեմ մի դեպք, երբ գործակալը մի քանի շաբաթ շարունակ իր համար մեծ վտանգ ստեղծելով ընդօրինակում էր

այն կրճատագիրը (կոդ), վոր նա կարող էր մի քանի րո-պեյում գողանալ: Բանն այն է, վոր անմիջական գողությունը, ինչքան էլ վոր այդ ճարպկորեն կատարվի, իր նպատակին չէր հասնի: Այս յեղանակով ստացված նյութը կարող էր օգտակար լինել վորևե հաղորդագրություն վերծանելու համար և ուրիշ վոչինչ: Հենց վոր կրճատագրքի անհետացումը նկատվեր նրա տիրոջ կողմից, կրճատագրի ամբողջ սիստեմն անմիջապես կփոխարինվեր մի նոր սիստեմով:

Հաճախ հետախույզները փողով հրապուրված մատնիչից ձեռք են բերում այն, ինչ հարկավոր է իրենց, կամ պահանջվող տվյալներն ստանում են վոչ մի բան չկասկածող այն ծառայողի կամ այն պետական պաշտոնյայի շատախոսության շնորհիվ, վորոնց հետ նրանք խոսակցում են: Ամենից առաջ լավ հետախույզը պետք է հիանալի կերպով իմանա մարդկային բնավորությունը և, գլխավորապես, նրա թույլ կողմերը, վորոնցից նա պետք է ընդունակ լինի օգտվելու:

Շատերն իրենց հայրենիքին դավաճանում եյին անգիտակցաբար, յերբ նրանց զգուշությամբ խոսակցության մեջ էր քաշում վորևէ ծանոթ, վորին նրանք վստահում եյին և բնավ չեյին էլ կասկածում լրտեսության մեջ: Յերբեմըն նրանց վրա վորոշ ներգործություն էր անում սնապարծությունը, և նրանք մի շարք հետաքրքրական տվյալներ եյին հաղորդում, վորպեսզի շեշտեն իրենց դիրքի կարևորությունը կամ հետաքրքրություն շարժեն իրենց նկատմամբ: Յեթե նույնիսկ նրանք չհաղորդեյին բոլոր տվյալները, ապա մասնագետը կարող էր բացը լրացնել ուրիշ աղբյուրից ստացած ինֆորմացիայով: Այն դեպքում, յերբ պահանջվում է գայթակղեցնել հարկավոր տեղեկություններ ունեցող անձերին, լավ հետախույզը յերբեք չի դիմում ուղղակի կաշառման: Յեթե նա վորոշակի գիտե, վոր իր զոհը կարևոր տեղեկություններ ունի իր համար, նա, օգտագործելով դիպվածարանության և գայթակղեցման մեթոդները, վորոնց նա պետք է հմտորեն տիրապետի, զոհին հասցնում է մինչև այն աստիճան, վոր վերջինս ինքն է առաջարկում նրան այդ գործարքը: Այսպես,

օրինակ, նա վորևէ առթիվ ասում է, վոր իր մտերիմ բարեկամ Ա.-ն ապրում է Բ. յերկրում: Մի քանի օր հետո նա ի միջի այլոց նկատում է, վոր Բ. յերկիրը ուզած գումարը կվճարեր այն ինֆորմացիայի համար, վորպիսին իր տրամադրության տակ ունի իր զոհը:

Յեթե նրան խնդրում են միջնորդ լինել, նա սարսափում է. «Յես չեմ կարող խառնվել այդպիսի գործերին: Զգույշ յեղե՛ք, ծերո՛ւկ: Ի հարկե, յեթե դուք ուզում եք ընկնել արտասահման, ապա կարող եք մտնել Ա.-ի մոտ: Յես ձեզ կտամ նրա հասցեն: Ասացեք նրան, վոր դուք իմ բարեկամն եք: Նա շատ ուրախ կլինի ծանոթանալու ձեզ հետ»: Այսպիսով, առանց իրեն վարկաբեկելու նա զոհին ուղարկում է այդ ճանապարհով: Յեթ զոհը նույնիսկ չգնա Ա.-ի մոտ, համենայն դեպս այժմ հայտնի յե, վոր գործարքը կարող է իրականացվել, և նրա մոտ ուղարկում են այդ նպատակով արտասահմանից յեկած մի ուրիշ գործակալի, վորի ով լինելը հայտնի չէ: Յեթե գործակալը բռնված է, ապա նա սովորաբար հայտարարում է, թե վոչինչ չգիտե, վոր այդ հարցումներն իր անձնական հետաքրքրությունից են առաջացել և վոր չէր պատկերացնում իրեն, թե դրանք կարող են կասկածելի թվալ:

Հետախույզը յերբեմն կարող է օգտագործել վորևէ մեկի անհամեստությունը, և այդպիսի դեպքերում նա չանտաժի յե դիմում: Այս մեթոդը յերբեք չեն կիրառում անգլիացիները, բայց գերմանացիներն այդ ասպարեզում վարպետ են հռչակված: Մշտական հետապնդումների և «կանաչազարդ» վայրեր այցելելու միջոցով նրանք ջանասիրաբար կազմել են այն անձերի ցուցակը, վորոնք գտնվում են պետական ծառայության մեջ և ունեն այս կամ այն մոլությունը: Այնուհետև սիստեմատիկորեն թակարդի մեջ եյին գցում նրան, վորին նրանք ուզում եյին օգտագործել, ինչպես այդ յեղել է Մանենի հետ պատահած դեպքի ժամանակ: Նրանք լայն չափով օգտագործում եյին խաղամոլությունը և, յերբ ինֆորմացիայի արժեքն արդարացնում եր այդ ծախսերը, նրանք գործադրում եյին տրյուկ գեղեցիկ կնոջ և գործակից տղամարդու հետ, մի

տրյուկ, որն օգտագործվում է գաղտնի ծառայության վերաբերյալ վեպերում: Մոնտե-Կարլոյում կամ որևէ մի ուրիշ կուրորտում, որտեղ յեռում է խաղը, հրապուրիչ կինն ստիպում է զոհին խոշոր գումարներ տանուլ տալ կանաչ սեղանի շուրջը, իսկ հետո նրան ծանոթացնում է մի մարդու հետ, որը նրան փող է պարտք տալիս: այդ փողով նա զուր տեղը փորձում է վերադարձնել իր կարողությունը: Որքան ավելանում են տարված և պարտք վերցրած գումարները, նա այնքան ավելի յե ընկնում այդ զույգի լիակատար իշխանության տակ: Այդ գործի համար մեծ ծախսեր են պահանջվում, որովհետև փոխատվությունները ոչ մի արժեք չեն ունենում, յեթե խոշոր գումարների չեն հասնում, և ամենևին միշտ չէ որ պետք յեղած արդյունքն են տալիս: Հակառակ ընդհանուր կարծիքի, խաղաղ ժամանակի գաղտնի ծառայությունը իր տրամադրության տակ անսահմանափակ ֆոնդեր չի ունենում: Նա ստանում է որոշ գումար և այդ գումարը ծախսում է զգուշությամբ, ամենևին չցանկանալով աջ ու ձախ շպրտել փողերը, յեթե լիակատար վստահություն չկա, որ այդ ծախսերը կարդարացնեն իրենց:

Գոյություն ունի մի սխալ պատկերացում, թե իբր բոլոր տեղեկությունները ստացվում են գաղտնի ծառայության միջոցով: Տեղեկությունները յերբեմն գնվում են մի ինչ-որ միջազգային կազմակերպությունից, որն ըզբաղվում է հենց միևնույն ինֆորմացիան զանազան յերկրներին վաճառելու գործով: Որպես կանոն, նման կազմակերպությունները Շվեյցարիայում ունեն իրենց շտաբը և աշխատում են պրոֆեսիոնալ լրտեսների ղեկավարությամբ, որոնք իրենց փորձը ձեռք են բերել գաղտնի ծառայություններից մեկում: Այսպիսով, տեղեկությունների մի մասն ստացվում է այնպիսի աղբյուրներից, որոնք խորթ են հետախուզության որևէ սխեմին:

Թեև դեսպանատները և հյուպատոսարանները կապի միջոցներ են հանդիսանում յերկրների միջև և կատարում են մի շարք ուրիշ ֆունկցիաներ, օրինակ, իրենց հայրենիքի առևտրական նավատորմի պաշտպանությունը, անցա-

գրեր տալը և առևտրական հարաբերություններ պահպանելը, այնուամենայնիվ նրանք իրենց հայրենիքի աչքերն ու ականջներն են հանդիսանում օտար երկրներում:

Օրենսդրական պալատներում տեղի ունեցող վիճաբանությունները, պետական գերատեսչությունների պաշտոնական հաղորդագրությունները, վիճակագրական պաշտոնական տեղեկագրերը և, վերջապես, թերթերն ու ժուռնալներն օտարերկրյա պետություններին տալիս են բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնք խնամքով հետազոտվում և դասակարգվում են:

Վերջապես, ամենակարևոր տեղեկություններից մի քանիսը— գաղտնի պայմանագրերի պատճենները, ռազմանավերի և ուրիշ ռազմական հանդերձանքի գծագրերը, ինչպես նաև ուրիշ գաղտնի տվյալներ ու փաստաթղթեր— հաճախ վաճառվում էին անմիջականորեն օտարերկրյա պետությունների պաշտոնական ներկայացուցիչներին դավաճանների կողմից, որոնք վախենում էին իրենց գաղտնիքը վստահել սովորական գործակալին: Ոչ մի երկիր դեռ չի հրաժարվել այն տեղեկություններից, որոնք կենսական կարևոր նշանակություն ունեն իր համար: Պաշտոնական անձը կարող է հրաժարվել ինֆորմացիա ընդունելուց կամ կարող է չխոսել այդ թեմայի շուրջը, բայց այս դեպքում անմիջապես կապ է ստեղծվում գաղտնի ծառայության հետ, և գործը հետագայում ընթանում է ոչ-պաշտոնական ուղիով: Նման ինֆորմացիա տալուց հետո, ինֆորմատորը, որպես կանոն, վախից կամ մատնվելու սպառնալիքի տակ ստիպված է տեղեկություններ տալ նաև հետագայում, մինչև որ դառնում է տվյալ երկրի կողմից վարձատրվող լրտես: Եթե այս տեսակ մարդը աշխատում է պետական որևէ գերատեսչության մեջ, ապա նա շատ արժեքավոր գործակալ է հանդիսանում:

Հյուպատոսարանների դիվանագետները և ծառայողները պետք է զգուշանան և չափից ավելի դյուրահավատություն հանդես չբերեն, այլապես կարող է պատահել, որ նրանք գաղտնի ծառայությանը կտան այնպիսի նյութեր, որոնք չնչին արժեք անգամ չունեն: Երբեմն կեղծ

տեղեկություններ կամ կեղծ փաստաթղթեր են առաջարկվում վորևէ խարդախ մարդու կողմից, վորն աշխատում է սեփական ոգուտի համար, յերբեմն գործակալը դիտավորյալ կերպով այս տեսակ փաստաթղթեր է առաջարկում՝ մյուս յերկրին անհարմար դրության մեջ դնելու կամ սուտ ինֆորմացիա տալու նպատակով: Այսպես օրինակ, մի քանի պետությունների առաջարկվել են վարկաբեկող բնույթ կրող կեղծ փաստաթղթեր, վորոնք իբր թե գողացված են յեղել: Մինչդեռ հետագայում պարզվել է, վոր այդ փաստաթղթերն առաջարկող գործակալը ռոճիկ է ստանում սպիտակ-գվարդիական կազմակերպություններից մեկից, վորոնք փորձում են վարկաբեկել բոլշևիկներին (*ընդգծումը մերն է:* խմբ.):

Գաղտնի ծառայության գլխավոր արժանիքը վոչ թե նրա ձեռք բերած ինֆորմացիայի քանակի մեջ է, այլ այն միջոցների մեջ, վոր նրանք ոգտագործում են առանձնահատուկ ինֆորմացիա ձեռք բերելու համար: X Յերկիրն ունի նոր ռազմական հանդերձանք, վորի մանրամասն նկարագրությունը անհրաժեշտ է Y յերկրին: Y յերկիրը չի կարող նստել և սպասել, մինչև վոր վորևէ պատահմունք նրան հարկավոր տեղեկություններ բերի. նա գաղտնի ծառայությանն է հանձնարարում ձեռք բերել դրանք:

Դիվերսիոն գործողությունները նույնպես ղեկավարվում են գաղտնի ծառայության կողմից: Նրանց պլանները հաճախ մշակվում են խաղաղ ժամանակ, վորպեսզի հնարավոր լինի անմիջապես իրականացնել պատերազմ հայտարարելուց հետո, քանի դեռ հակառակորդը պաշտպանության վորևէ միջոց ձեռք չի առել: Ջրանցքների, պաշտպանողական կառուցվածքների, ռազմամթերք պատրաստող գործարանների և այլոց պայթեցումները գլխավոր նպատակն են հանդիսանում: Ապագայում հնարավոր է հետախույզների աշխատանքը՝ բակտերիոլոգիական միջոցներ տարածելու և թունավոր նյութերով վարակում առաջացնելու գծով:

Պատերազմի ժամանակ գաղտնի ծառայության գլխավոր պարտականությունն է՝ ձեռք բերել ինֆորմացիա

և, ըստ հնարավորին, պաշտպանել իր գործակալների կյանքը: Դաշնակիցներն ամենևին չեյին վախենում, վոր գերմանացիները կամ նույնիսկ ամբողջ աշխարհը, կիմանան, վոր նրանք լրտեսությամբ են զբաղվում:

Խաղաղ ժամանակ այլ է՛ իրերի դրությունը: Ամենից կարևորն այն է, վոր յերկիրը մասնակից չլինի, ինֆորմացիան յերկրորդ տեղն է բռնում: Ինչ վերաբերում է գործակալին, ապա նրա գաղտնիքը պահպանվում է, բայց նա ինքը պետք է մտածի իր անվտանգության մասին: Նրանց լոզունգն է՝ ինքնահրաժարում. այդ լոզունգը վերաբերում է նույնիսկ սեփական բանակի այն սպաներին, վորոնք օգտագործվում են հետախուզական նպատակներով: Այս կարող է խստասրտություն թվալ, բայց դա այնքան էլ ստորություն չէ, ինչպես թվում է, վորովհետև խաղաղ ժամանակի հետախույզն աշխատում է միայն փողի համար և նրան հայտնի յեն խաղի բոլոր կանոնները:

Նա ավելի սակավ դեպքերում է բռնվում: Նրան կարիք չի լինում կապի վորևէ դժվարություն հաղթահարել — չկան վո՛չ գրաքննություն, վո՛չ ելեկտրալար, վո՛չ էլ սահմանապահակազոր[1]: Ավելի լավ պատրաստված լինելով, քան պատերազմական ժամանակի հետախույզը, նա օգտվում է այնպիսի մեթոդներով, վորոնք ապահովում են համարյա լիակատար անվտանգություն: Նույնիսկ, յեթե բռնվի, հազիվ թե նրան հինգ-վեց տարուց ավելի բանտարկություն սպառնա[2]: Լավ հետախույզը լինելով ակումբների մշտական հաճախորդ, բոլորի կողմից սիրված, առատաձեռն, շաղակրատելու միշտ պատրաստ և միևնույն ժամանակ ուշադիր ունկնդիր՝ յերբեք չի ընկնում: Նույնքան էլ ան-

---

[1] Ճիշտ չէ, գրաքննություն, կամ այսպես կոչված «սև կաբինետներ», գոյություն ունի բոլոր կապիտալիստական յերկրներում: Գոյություն ունի նաև մաքսային և սահմանային պահակազոր: (Խմբ.):

[2]) Համարյա բոլոր կապիտալիստական յերկրներում վերջին տարիներին պատժի միջոցներն ուժեղացվել են. մի քանի յերկրներում մահապատիժ է մտցված: (Խմբ.):

վտանգ է այն գործակալի գրությունը, որ տեղեկությունններ է սպասում փոքր ռոճիկ ստացող ծածկագիր վերծանողից, կամ որևէ ուրիշ պետական պաշտոնյայից, որը պատրաստ է ավելորդ վաստակ ձեռք բերել արձակուրդի համար: Նույնը վերաբերում է նաև հարևան յերկրում ապրող միջնորդին, այն փոքր յերկրի հյուպատոսին, որը դժվար է գտնել քարտեզի վրա:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Էջ

Հրատարակչության կողմից 3
Պատերազմի սկիզբը 7
Հետախուզական գործունեության սկիզբը 9
Հետախուզական կազմակերպության կառուցվածքը 14
Առաջին հետախուզական բջիջը 24
Գնացքներին հետևողները և «ֆլանյորները» 31
Հետախույզ սնմատորը 38
Կապի միջոցներն ու յեղանակները և կեղծ փաստաթղթերը 43
Տասնչորս տարեկան հետախույզ աղջիկը 55
Դասալիքները որպես արժեքավոր տեղեկությունների աղբյուր 59
Պրովոկատոր գործակալի ձախողումը 68
«Սպիտակ տիկինը» 75
Ռուսական ինտերմեդիա 88
Պայքարը Հոլլանդիայում գտնվող գաղտնի ծառայությունների միջև 92
Ամենօրյա աշխատանք 100
«Դանիացին» դաշնակիցների հետախույզ 107
Դիտում ծովափի պաշտպանության և ռազմանավակիրների նկատմամբ 112
Հակահետախուզություն 116
Գաղտնի ծառայությունը լիկվիդացիայի ենթարկելու նախապատրաստությունը 120
Աշխատանք անցագրային բյուրոյում՝ Գերմանիայում 126
Խաղաղ ժամանակվա գաղտնի ծառայությունը 128

Ռուսերենից թարգմ. Վ. Ավագյան
Խմբագիր՝ Լ. Մինասյան
Լեզվական խմբագիր Հ. Հարությունյան
Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Ոհանյան
Սրբագրիչ՝ Գար. Հակոբյան
Կոնտրոլ-սրբագրիչ՝ Ցե. Տ.-Մինասյան

Пров. 1940 г.

Գլավլիտի լիազոր՝ Վ—2342. Հրատ. № 4895
Պատվեր 412. Տիրաժ 4000
Թուղթ 62×94. Տպագր. 8½ մամ.
Մեկ մամ. 38440 նշան.
Հանձնված է արտադրության 22 ապրիլի 1939 թ.
Ստորագրված է տպագրության համար 8 հուլիսի 1939 թ.

Պետհրատի I տպարան, Երևան, Լենինի 65

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0016381

-15կ.

Գինը ~~1 ռ. 50~~ կ.

432

А $\frac{11}{10029}$

10029

Г. ЛАНДАУ

Секретная служба в тылу немцев

(1914—1918 г. г.)

Гиз Арм. ССР, Ереван, 1939 г.